

ISSN 978-966-7425-97-5

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Володимира Гнатюка

Періодичне видання 2 (30) 2018

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: Мовознавство

Тернопіль – 2018

ББК 81.4
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. – Вип. II (30). – 92 с.

*Друкується за ухвалою вченої ради
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
від 26 грудня 2018 року (протокол № 7)*

Редакційна колегія:

Вільчинська Т. П. – доктор філологічних наук, професор (головний редактор)
Грещук В. В. – доктор філологічних наук, професор
Скаб М. В. – доктор філологічних наук, професор
Струганець Л. В. – доктор філологічних наук, професор
Задорожна І. П. – доктор педагогічних наук, професор
Емілія Недкова – доктор філологічних наук, професор (Болгарія)
Ришард Купідур – доктор філологічних наук (Польща)
Анна Будзяк – доктор філологічних наук, професор
Бачинська Г. В. – кандидат філологічних наук, доцент

Адреса редакції:
46027, Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
тел. (0352) 435865

Періодичне видання. Виходить двічі на рік з травня 1998 року. Засновник і видавець
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Збірник внесено до переліку наукових фахових видань України
(наказ МОН № 515 від 16.05.2016) за спеціальністю «філологічні науки» (українська мова)

ISSN 978-966-7425-97-5

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2018

© ФОП Осадца Ю.В., 2018

ЗМІСТ

Володимир Буда ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ ЕМОЦІЙНОСТІ У МОВІ РОМАНІВ В. ШКЛЯРА «ЧОРНИЙ ВОРОН» І «ТРОЦА»	4
Галина Вишневська КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ПОТЕРЧАТ У ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ВАСИЛЯ КОРОЛІВА-СТАРОГО.....	7
Тетяна Вільчинська ЛІНГВОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА КОНЦЕПТУ «ВОДА» В «ЛІСОВІЙ ПІСНІ» ЛЕСІ УКРАЇНКИ	12
Зигмунт Галецький ПОХОДЖЕННЯ АНТРОПОНІМА SYTNIK У ПОЛЬЩІ.....	19
Леся Гапон СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ, УЖИТИХ У МОВОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ ЯРОСЛАВА-БОГДАНА РУДНИЦЬКОГО.....	27
Роман Карагодін ТЕРМІН «ВІСТУПЬ» У ПРАВІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА СПЕЦИФІКА ЙОГО ВІДТВОРЕННЯ В ПЕРЕКЛАДІ ПЕРШОГО ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ	32
Ганна Лебедева	40
ВІДТВОРЕННЯ ЛЕКСИЧНОЇ НЕОДНОЗНАЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ТРАГЕДІЇ В. ШЕКСПІРА «ОТЕЛЛО» (ВЕРСІЇ В. ЩЕРБАНЕНКА, П. КУЛША, І. СТЕШЕНКО).....	40
Ганна Лебедева РЕКОНСТРУКЦІЯ ОБРАЗУ СЛУХУ В ПЕРЕКЛАДІ КОМЕДІЇ «СОН ЛІТНЬОЇ НОЧІ» Ю. ЛІСНЯКА	45
Віра Мелещенко, Людмила Черній МОВНІ ЗАСОБИ МОДЕЛЮВАННЯ СІМЕЙНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ.....	50
Олеся Мединська, Галина Синоруб МОВА ВОРОЖНЕЧІ У ВИБОРЧОМУ ДИСКУРСІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОНЛАЙН- ВИДАНЬ «УКРАЇНСЬКА ПРАВДА», «ДЗЕРКАЛО ТИЖНЯ», «ВІЛЬНЕ ЖИТТЯ ПЛЮС» ТА ІНФОРМАЦІЙНОГО АГЕНТСТВА «РУБРИКА»).....	55
Наталія Пишна ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ НАЗВИ БОГОРОДИЧНИЙ.....	62
Юлія Новосад ВІДТВОРЕННЯ МОВЛЕННСЬКОГО ЕТИКЕТУ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ТВОРІВ АНГЛОМОВНОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ ХІХ СТ.	68
Ніна Свистун ПРОСТІ ОДНОЯДЕРНІ РЕЧЕННЯ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ (на матеріалі збірки Ярослава Павуляка «Дороги додому»)	73
Богдан Сокіл ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА З'ЇЗДІ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ.....	78
Олена Штонь РОЗВИТОК СЕМАНТИКИ БАГАТОЗНАЧНИХ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ, УТВОРЕНИХ ВІД ІМЕННИКІВ – НАЗВ ОСІБ ЗА СТАТТЮ, ВІКОМ, РОДИННИМИ ТА ІНШИМИ СТОСУНКАМИ.....	86
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	91

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ ЕМОЦІЙНОСТІ У МОВІ РОМАНІВ В. ШКЛЯРА «ЧОРНИЙ ВОРОН» І «ТРОЩА»

У статті проаналізовані лексичні засоби творення емоційності в романах В. Шкляра. Зауважено, що цю функцію найчастіше виконують вигуки, лексичні експресеми, росіянізми, емоційні та контекстуальні синоніми, вульгаризми, засоби словотвору. У романі «Чорний Ворон» активно вживається обценна лексика, а також подаються зневажливі описи представників «радянської» влади.

Ключові слова: емоційність, лексичні експресеми, вульгаризми, синоніми, конотація.

Владимир Буда. ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОСТИ В ЯЗЫКЕ РОМАНОВ В. ШКЛЯРА «ЧЕРНЫЙ ВОРОН» И «ТРОЩА»

В статье проанализированы лексические средства создания эмоциональности в романах В. Шкляра. Замечено, что эту функцию чаще выполняют междуметия, лексические экспресемы, русизмы, эмоциональные и контекстуальные синонимы, вульгаризмы, средства словообразования. В романе «Черный Ворон» активно употребляется обценная лексика, а также подаются пренебрежительные описания представителей «советской» власти.

Ключевые слова: эмоциональность, лексические экспресемы, вульгаризмы, синонимы, коннотация.

Volodymyr Buda. LEXICAL MEANS OF CREATING EMOTIONALITY IN THE LANGUAGE OF THE NOVELS BY V. SHKLYAR «BLACK RAVEN» AND «REED»

Lexical means of creating emotionality in the novels by V. Shkliar were analyzed in the article. It is indicated, that this function most often performed by exclamations, lexical expresemы, russianisms, emotional and contextual synonyms, vulgarisms, means of word formation. In the novel «Black raven» profanity is widely used as well as disparaging descriptions of representatives of the soviet government.

Keywords: emotionality, lexical expresemы, vulgarisms, synonyms, connotation.

Однією з головних функцій літературної мови є експресивна, яка служить засобом вираження емоційного стану мовця.

Предметом нашого дослідження став аналіз експресивно забарвлених лексем у романах В. Шкляра «Чорний Ворон» та «Троща», що дає можливість показати, як, використовуючи різні стилістичні прийоми, вводячи у тексти конотативну лексику, письменник (в авторській мові чи мовленні персонажів) дає характеристику героям, їх вчинкам, суспільним подіям, державним органам... Саме ці емоційні «викиди», на нашу думку, мають значний вплив на сприйняття читачем зображених подій.

Стилістичний аспект емоційно забарвленої лексики досліджували В. Чабаненко, Л. Пустовіт, Л. Струганець, Л. Ставицька; національно-культурний – С. Ярмоленко, В. Кононенко, А. Мойсієнко; лексикологічний – Л. Жаркова, Г. Сагач, О. Тараненко.

Є окремі праці, в яких аналізується мова, зокрема її емоційне складова, в романі «Чорний Ворон»: Л. Томіленко досліджувала експресивну лексику на позначення осіб; В. Буда – перифрази як засіб суб'єктивної характеристики; Л. Старовойт описала художні засоби відображення визвольного руху у творі. На жаль, фактично не дослідженою є мова роману «Троща».

Метою нашої роботи є аналіз типових прийомів творення емоційності в романах «Чорний Ворон» і «Троща», об'єднаних спільною темою, а також визначення особливостей надання експресивності в кожному з текстів.

В. Шкляра дослідники відносять до представників постмодерної літератури, однією з ознак якої є іронічність і пародійність. При цьому літературознавці зауважують, що часто тут іронія переходить у чорний гумор.

Найпростішим засобом вираження емоційності у романах В. Шкляра є вигуки та звуконаслідувальні слова, вжиті в певному контексті, як-от: «**Тпр-р-ру!** – перебив його Гупало. – Ми далеко заїхали» [4, с. 129]; «Саме **тьху!** Якщо зараз побіжимо, то акурат переймемо» [4, с. 181].

Для надання нейтральним лексемам конотативних відтінків В. Шкляр активно використовує афіксацію. Серед словотвірних засобів переважають демінутивні суфікси, які забезпечують позитивне сприймання названих понять: «Надворі холодно, а він, **біднесенький**, босий і в солом'яному брилі» [4, с. 49]; «Прощавай, мій світе **білесенький**, прощавайте, **пташки ріднесенькі!**» [4, с. 42]; «Криївка була вигідна тим, що недалеко протікала **річечка Студенка...**» [5, с. 82]; «Вийди, вийди, **доленько**, із води, визволь моє **серденько із біди...**» [5, с. 91].

Рідше письменник вживає аугментативні суфікси, надаючи об'єктам описів відтінків негативу чи згрубілості: «**Кацап'юга...** впустив рукописання на землю...» [4, с. 186]; «**Довжелезний**, через усю кімнату, стіл вигинався від наїдків і пійла» [4, с. 96]; «Один такий **товстелезний** будяк ріс якраз на входному люкові» [5, с. 96].

Важливим засобом творення емоційності у творах виступають лексичні експресеми, які представлені різними тематичними групами: номінаціями на позначення назв осіб (*бідолаха, голодранець, здохляк, шмірак, внутрішник, пайдьошник*); неопредмечених дій (*пошкандибав, торохтіла, цвенькали, витріщилися, сновигав, вхоркався, шугнув*); опредмечених дій (*галайкання, чвакання, уракання*); ознак дій (*любенько, поволенько, боязко*). Наприклад: «Поки він витяг **невдаху** з багна, сюди збіглась ціла гурма **шміраків**» [5, с. 55]; «І хто б міг подумати, що вранці цей **здохляк** прокинеться зовсім іншою людиною» [4, с. 77]; «Безбожники **розколошкали** небо ракетами...» [5, с. 51], «Чорновус **пошкандибав** у бік млина...» [4, с. 40]; «**Галакання** ставало голоснішим...» [5, с. 55], «...через крики гучномовців і стадне **уракання** я готовий був забитись в невідь-який закутьень...» [5, с. 78]; «А в те віконечко зазирає ряба тика і **любенько** до мене всміхається» [5, с. 75].

Поширеною практикою в ідіостилі В. Шкляра є використання російської мови в мовленні «визволителів». У такий спосіб письменник створює контраст між «своїми» й «чужими», а також показує низький рівень мовної культури як простих солдатів, так і командирів «червоних»: «**Смеля, рв'ом когті отседова!**» [4, с. 37]; «**Не боїсь, – скосив на нього око Сеня. – Здесь тебе нічево не грозит**» [4, с. 167]; «**Проклятьє, – озвався один. – Єщо бандьор не відєлі, а уже потерялі четверих**» [5, с. 29]. На думку Л. Томіленко, такий прийом передачі мовлення персонажів російською виконує ще одну функцію: «Для посилення іронічного ефекту та підкреслення чужорідності понять насадженої ідеології письменник вживає деякі найменування мовою оригіналу, використовуючи при цьому українську графіку («товаріщі», «радіміє», «дайоші», «братушкі»)» [3, с. 79].

Такі російськомовні репліки нерідко підсилюються обценною лексикою, що об'єктивно відображає московську традицію використання «матірних» слів у мовленні: «**Штатная блядь. Это у ніх тепєрь називаєтьєся агентурной работой**» [4, с. 319]; «**Ну, так каво ти апазнала, сука? – визвірівєся до Ганнусі довгов'язний. – Ти с кем рєшіла в пряткі іграть, стєрєва?**» [4, с. 138]. Іноді вульгаризми вживають і представники української сторони: «**Ти ба, стєрєво вухате, – під ним земля западаєтьєся, а воно ще й курєву за собою тягне**» [4, с. 42].

Зауважуємо, що у романі «Троща» обценна та вульгарна лексика представлені значно рідше. На нашу думку, письменник відобразив реальну мовну ситуацію того часу на Західній Україні, адже ця територія лише недавно потрапила під «культурний» вплив зросійщення, а

місцеве населення для передачі негативних почуттів вживало традиційні вульгаризми, як-от: «Виявляється, він, **скурвий син**, не голодував...» [5, с. 104]; «Мова ж не про вас, а про тих газдів, що **сі поскурвлювали**» [5, с.18]; «Вкуси себе за **сраку**» [5, с. 137].

Важливим засобом творення емоційності є підбір до нейтральних слів синонімів, яким притаманна конотація оцінності. В. Шкляр активно використовує синонімію як засіб поглиблення експресії текстів. Так, письменник, позначаючи національну приналежність загарбників, вживає зневажливі номінації *москаль, кацапчук, кацапидли, москальня, москалюги*, наприклад: «**Кацапи** знов заіржали» [4, с. 68]; «Я зрозумів, що **москалі** поїхали...» [4, с. 69]; «Хорсун ще якось намагався говорити п'яте через десяте, а цей **кацапчук** ні бе, ні ме, ні кукуруіку» [5, с. 106].

Поряд з емоційними синонімами прозаїк майстерно використовує контекстуальні, а саме перифрази, які виступають яскравим засобом «характеристики персонажів» будь-якого твору, бо описові звороти фактично завжди «дають оцінку тому, що вони називають» [1, с. 274]. У романі «Чорний Ворон» зауважуємо привабливі змалювання Тіни (*чарівна жінка* [4, с. 246], *ясна пані* [4, с. 158], *сіроока пташка* [4, с. 323]) і зневажливі назви-характеристики «чужих» (*молоде зелене щеня* [4, с. 85], *червонопикий здоровило* [4, с.126], *сучий тельбух* [4, с. 128]).

Дослідники роману «Чорний Ворон» наголошують, що В. Шкляр надзвичайно гостро, безкомпромісно, саркастично описує представників «радянської» влади: «Персонажі з більшовицького табору, чекісти досить часто позбавлені позитивних рис, їхнє зображення може знижуватися до гротеску й буфонади. Автор не відмовляє собі в тенденційності, змальовуючи образи «окупантів» [2, с. 94].

Ця «суб'єктивність» письменника особливо помітна у групових портретах «червоних» чи описах їх спільних дій, як-от: «Його орда сприйняла цю лють як наказ, **кацап'юги** юрбою налетіли на мертвого – **дрібні, кривоногі, але дуже мордаті, з пласкими, налитими кров'ю мармизами**, – вони з **дикунським гелготанням і матючною** почали **гамселити** отамана **кольбами...**» [4, с. 18] або «Були то **невеличкі на зріст, карячконогі, пихаті й нахраписті москалі, довготелесі, товстошкурі латиші з крижаними очима, вовкуваті й вічно голодні китайці, ... юродиві з лиця чуваші та башкири...**» [4, с. 25]. Пародійність цих картин досягається насамперед вдалим підбором лексики, зокрема оцінних епітетів.

У романі «Троща» подібних зневажливих описів уже не зауважуємо. Очевидно, що за 25 років представники окупаційної влади трохи вилюдніли, та й сам твір, досліджуючи мотиви зради «своїх», має дещо інше спрямування.

Отже, проведений аналіз засвідчив, що В. Шкляр, як правило, використовує в аналізованих романах традиційні лексичні засоби творення емоційності. Поглиблення експресії досягається активним вживанням у текстах російської лексики, переданої українською графікою, та, особливо в романі «Чорний Ворон», обценних і вульгарних слів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буда В. Перифрази на позначення «свій» – «чужий» у романі Василя Шкляра «Чорний Ворон» / В. Буда // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – Вип. 32. – С. 273–276.

2. Старовойт Л. В. Художнє відображення українського національного визвольного руху у романі В. Шкляра «Чорний Ворон» / Л. В. Старовойт // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського: зб. наук. пр. – Миколаїв: МДУ, 2010. – Вип. 6. – С. 91–96.

3. Томіленко Л. Експресивна лексика на позначення осіб у романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон» / Л. Томіленко // Культура слова. – 2013. – № 78. – С. 77-81.

4. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний Ворон / В. М. Шкляр. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 384 с.

5. Шкляр В. М. Троща / В. М. Шкляр. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. – 416 с.

Стаття надійшла до редакції 24.12.2018 р.

Галина Вишневіська
(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
Галицький коледж імені В'ячеслава Чорновола)

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ПОТЕРЧАТ У ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ВАСИЛЯ КОРОЛІВА-СТАРОГО

Статтю присвячено аналізу концепту «потерчата» у творчості Лесі Українки та Василя Короліва-Старого. Виявлено основні смисли, що визначають його семантику в лінгвоконцептуальній картині світу обох письменників. Робота виконана в аспекті когнітивної лінгвістики.

Ключові слова: концепт, концептуалізований образ, хтонічне, картина світу, етнокультура.

Галина Вишневская. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗА ПОТЕРЧАТ В ТВОРЧЕСТВЕ ЛЕСИ УКРАИНКИ И ВАСИЛИЯ КОРОЛИВА-СТАРОГО

Статья посвящена анализу концепта «потерчата» в творчестве Леси Украинки и Василия Короліва-Старого. Определены основные смыслы, что обозначают его семантику в лингвоконцептуальной картине мира обоих писателей. Работа исполнена в аспекте когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: концепт, концептуализированный образ, хтоническое, картина мира, этнокультура.

Galyna Vyshnevskaya. THE ANALYSIS OF THE CONCEPT OF POTERTCHTA IN WORKS OF LESIA UKRAINKA AND VASYL KOROLIV-STARYI

The article is devoted to the analysis of the concept of poterchata in works of Lesia Ukrainka and Vasyl Koroliv-Staryi. The main meanings are discovered, that determine its semantics in the lingual-conceptual picture of the writers' world. The work is done according to the aspect of cognitive linguistics.

Keywords: concept, conceptual image, chthonic, picture of the world, ethnoculture.

Вивчення мовної та концептуальної картин світу українського народу, спрямоване на усвідомлення культури етносу, особливостей його світосприйняття та мислення, засвідчене в етнокультурній картині світу, яку ще називають національномовною, міфопоетичною.

Лінгвостилістичні дослідження ідіолекту Лесі Українки уже проводилися неодноразово, тоді як творчість Василя Короліва-Старого ще не була предметом вивчення, особливо крізь призму когнітивної лінгвістики, що й визначає актуальність запропонованої розвідки.

Метою статті є простежити семантико-аксіологічну природу концепту «потерчата» у текстах вказаних письменників, зіставити особливості його концептуалізації в авторських картинах світу двох митців, що творили наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Матеріалом дослідження послужили поетичні драматичні тексти українських письменників – Лесі Українки та Василя Короліва-Старого, пов'язаних між собою інтересом до міфопоетичних уявлень українського народу (твори «Лісова пісня» та «Потерчата»).

Об'єктом зацікавлення стала концептосфера сакральнo-хтонічного, репрезентована приядерним концептом «потерчата», в українській етнокультурі й творчості відомих майстрів слова кінця ХІХ – початку ХХ ст. Предметом аналізу виступають семантико-конотативні особливості сакральнo-хтонічного концепту «потерчата» в загальномовній традиції та індивідуально-авторському світобаченні.

Застосовано як традиційні загальнонаукові методи (спостереження, опис), так і спеціальні методики концептуального аналізу для виявлення глибинних характеристик досліджуваних концептів: корпусного, позиційного та порівняльного аналізу. Достовірність аналізу забезпечило також використання етнографічних матеріалів та лінгвістичних лексикографічних джерел.

Пріоритетним для дослідження стало розуміння індивідуально-авторської картини світу, що репрезентує національну картину світу відповідного етносу. Важливою одиницею моделювання такої картини вважаємо концепт. Зазначене поняття зазнало значних трансформацій від часу перших його наукових тлумачень, ставши не тільки філософською, а й лінгвістичною категорією, проте, як і раніше, викликає строкатість трактувань та чимало наукових зацікавлень (праці Т. Вільчинської, В. Кононенка, С. Парсамова, О. Селіванової, Н. Слухай та ін.). Звідси різні погляди на шляхи формування концептів, їхні ознаки, структуру, типологію.

Концепт розглядаємо як лінгвоментальну величину, що відображає ретроспекції певного етносу та репрезентує авторський світогляд. Ключовими для нашого дослідження вважаємо лінгвокультурні, етнокультурні, художні, індивідуально-авторські концепти. При цьому перевагу віддаємо термінопоняттю «сакральнo-хтонічний концепт», кваліфікуючи його як лінгвально матеріалізовану й залежну від контексту ментальну одиницю, що акумулювала етнокультурну та оцінну інформацію, а також ту, що пов'язана із семантикою імені концепту [1, с. 75].

Концептосферу сакральнo-хтонічного в драматичній поетичній спадщині Лесі Українки та Василя Короліва-Старого, крім ядерних етнокультурних концептів «чорт», «русалка», репрезентують також ті, що знаходяться на периферії, але несуть важливе функціональне навантаження. Насамперед це «потерчата», «відьма», «вовкулака», «упир», «злідні», «віхола», «дюдя», «хуха», «мана» («мара») та деякі інші.

Сакральнo-хтонічний концепт «потерчата» належить до приядерних, проте викликає зацікавлення спрямовані передусім на виявлення основних концептуальних смислів у його семантиці. В українській етнокультурі концептуалізований образ потерчат відносять до некродемонів. Відповідну назву етимологи пов'язують із рос. дієсловом *потерять* «загубити, втратити», похідним від [терять] «втрачати»; менш переконливим називають виведення його як назви міфічних істот від *пачертятa, що пов'язане із чорт (М. Фасмер, О. Потебня), а також від потороча [6 (4), с. 541]. У мові засвідчені й інші варіанти: *потерчи* і *потирка* (Холмщина), що, очевидно, означає «потерча». П. Чубинський уважає, що *потерча* і *потороча* є варіантами одного слова [3, с. 212-213]. Зближує їх і Є. Желехівський, кваліфікуючи як «передчасно народжена дитина», «позашлюбна дитина», «дитина-виродок, чортеня» [5, с. 723].

Науковці стверджують, що природу цього образу визначають амбівалентні уявлення про духів предків, що виступають охоронцями роду, та нечисту силу. Відтак, з одного боку, вони часто виявляються захисниками й помічниками людини, а з іншого – шкодять їй, наприклад, збирають із посівів росу, що призводить до посухи [2, с. 388]. Потерчат розглядають ще як привидів [4, с. 474]. Вважалося, що нехрещену померлу дитину гріх ховати на цвинтарі, бо тоді її душа перетворюється в пугача, тому пугач здебільшого й буває на цвинтарі. Через сім років потерча перетворюється в мавку [10 (7), с. 406].

До людей потерчата озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання. Коли нікого з дорослих немає в хаті, потерчата можуть виходити з-під печі та колихати своїх молодших братиків і сестричок. На відміну від інших залежних мерців, потерчата приходять на допомогу своїм родичам тоді, коли виникає загроза їхньому життю або в переломні моменти долі: народження дитини, шлюб, смерть. У деяких переказах вони допомагають членам роду повернутися до попереднього життя [2, с. 388].

Численні демінутивні форми як номени досліджуваного концепту в тексті демонструють позитивне ставлення обох авторів до цього образу. Позитивні конотації властиві, зокрема, таким номінаціям, як-от: *сиротята-потерчата*, *дитинчата-потерчата*,

малята, ласочки: «... люлі-люлі-люлята, засніть, мої малята!» [11, с. 696]; «Потерчатка були малесенькі, зовсім голі, з великими, блискучими очима й сторчоватими синенькими чубиками на голівках» [7, с. 41]; «Той їхній спів нагадував шелестіння сухого очерету. Але ж то не очерет, то співали Дитинчата-Потерчата» [7, с. 43].

Василь Королів-Старий передусім зосереджує увагу на семантичних фрагментах, пов'язаних з їхніми зовнішніми якостями – «метушливі, але повільні»: «Бігли вони жваво, тільки ж їхні маленькі криві ніжки не могли широко ступати, а через те вони посувалися вперед дуже повільно» [7, с. 41]; «Він ще бачив, як вони то підскакували вгору, то поринали в долину. Це через те, що Потерчата бігли не рівним шляхом, а по багновиську й перестрибували з купини на купину» [7, с. 41], а також акцентує увагу на деяких внутрішніх характеристиках – «ті, що витверезують»: «Від того видовиська дякові й хміль увесь вийшов з голови» [7, с. 41].

В етнографічних джерелах потерчата – це насамперед діти, що померли без хрещення [10 (7), с. 406], тому «вогники, що світяться на кладовищах, – не що інше, як душі, що відійшли» [9, с. 49]. Вважалося, що душа літає поблизу місця, де її поховано, і вечорами просить у прохожих хрещення. Подібно і в Лесі Українки, яка не механічно переносить усталені фольклорні образи в «Лісову пісню», а художньо опрацьовує їх. Як і в народних віруваннях, авторка розуміє під ними позашлюбних дітей. Підбурюючи Потерчат звести зі світу Лукаша, Русалка говорить про нього: «...такий, як батько ваш, що вас покинув, що вашу ненечку занастив. Йому не треба жити» [11, с. 712]. Натомість у «Потерчатах» Василя Короліва-Старого фольклорний образ зберігає нашарування, що сталися під впливом церкви («Почав молитися та хрестити тремтячою рукою ту невидиму силу, що манила його до себе» [7, с. 42]).

Концептуалізований образ потерчат у «Лісовій пісні» є яскраво амбівалентним. З одного боку, він акумулював смисли, які супроводжують конотації співчуття, на зразок: «ті, що асоціюються із сиротами»: «Убога наша хатка, бо в нас немає татка...» [11, с. 697]; з іншого – негативно марковані, як-от: «ті, що наводять оману»: «Не лови! Коханий, не лови! То Потерчата! Вони зведуть на безвість!» [11, с. 712]; «підступні та хитрі»: «Ні, ми не винні! Ми в драговині ягідки брали. Ми ж бо не знали, що тут гості, ми б не зринали із глибокості... Ой нене, сум! Нум плакати, нум!» [11, с. 714]; «мстиві»: «А Потерчата збіжжя погноїли...» [11, с. 728]; «які гублять людські душі»: «Перекиньтесь блискавками над стежками. Спалахніть над купиною, – де він стане, там і кане аж на саме дно болота...» [11, с. 712] (останні, як і в етнокulturі, переважають у Лесиній творчості).

Зауважимо, що досліджуваний хтонічний образ, концептуалізація якого у творчості обох письменників засвідчена семантико-когнітивним розмаїттям смислів, сформувався передусім в язичницькій площині. Так, місцем проживання Потерчат традиційно вважалося лісове болото. У працях Д. Барсова зазначено, що нехрещених дітей ховали саме там [8]. У семантиці відповідного концепту це знаходить підтвердження в обох аналізованих творах («Двоє маленьких, бліденьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття» [11, с. 696] або «Тим-то дякові видавалося, що ті вогники тихо повзуть понад болотом, коливаються, як зачеплена головою лампадка в церкві» [7, с. 41]).

Загалом концептуалізація образу потерчат в авторській міфопоетичній картині світу засвідчує етнокulturне розуміння їх як «тих, що асоціюються з нечистою силою»: «Та це ж мене манить нечиста сила!» – подумав переляканий дяк, як думають усі люди, коли їм трапляється вночі щось незрозуміле, до чого вони не звикли» [7, с. 41]; «Ні, ні! Ти мене не одуриш, бісовське навожденіє! – сказав він сам собі. – Дзуськи! Я – особа духовна, у вітарі буваю, а в церкві ж я – свій чоловік!..» [7, с. 43], відтак, є «передвісниками смерті»: «А він дивився на вогники й мізкував: «Загибає моя душа! Кінець наближається!..» [7, с. 42].

Якщо у зображенні Лесі Українки домінують передусім уявлення про потерчат як злу демонічну силу, то Василь Королів-Старий творчо переосмислює образ цих фольклорно-казкових представників «неіснуючого, невидимого світу», по-іншому трактує відповідний персонаж української демонології. Загалом письменник дотримується постулату,

задекларованого ним у передмові до твору, де наголошує, що дозволяє собі «боронити перед дітьми насамперед нашу, українську «нечисту силу», що часто буває далеко менш небезпечною, ніж деякі інші «сили», яких, на жаль, не звать «нечистими» [7, с. 2]. Тому образ потерчат є одним із центральних у його творі, а його концептуалізація засвідчує полісемантичність й амбівалентність відповідної концептуалізованої одиниці, що реалізує здебільшого негативно марковані смисли на зразок: «ті, що лякають, викликають паніку»: «*Раптом дяк урвав співу, бо побачив, як перед ним блимнув малесенький зеленкуватий вогник*» [7, с. 40] або «*Поза шкірою покотив мороз, неначе хтось посипав йому за комір холодного шроту. Шапка також полізла з голови, дарма що на його блискучій лисині було всього тільки одинадцять волосинок, які тепер стали дибом*» [7, с. 41]; «є небезпечними»: «*Повний жаху, спинився він на тій купині й притаїв дух*» [7, с. 42]; рідше – позитивно забарвлені, як-от: «ті, що є поводитирами і не дають оступитися»: «*За селом вискочила поперед нього з-під вільхи маленька, мов темний клубочок, левадна Хуха. Вона помітила, що дяк трохи п'яненський, й покотила попередити Потерчат, щоб ті заздалегідь розсвітили свої каганці*» [7, с. 40]; «*Бо ж тільки Потерчата могли показати дякові Оверкові справжній шлях в тім недобрім місці. Інакше він — п'яненський — міг дуже легко оступитися з дороги й загрузнути в болоті*» [7, с. 43].

В яскравому образі потерчат в українській демонології злилися початки добра і зла. Відповідно і у Василя Короліва-Старого семантика досліджуваного сакрального-хтонічного концепту акумулювала такі аксіологічно протилежні смисли, як: «ті, що рятують від смерті»: «*Потерчата враз побачили, що він збивається з шляху. Злякавшись, що дяк може загрузнути в болоті, а тоді вони самі — малосилі — не зможуть його відтіль витягнути, вони збіглися до гурту, а потім всі посунули до нього й заступили йому дорогу*» [7, с. 42]. «*І знову вони почали посуватися понад болотом, освічуючи йому правдиву путь*» [7, с. 43] і водночас «провіщають неминуче лихо»: «*Ще здалеку він побачив, як в тім напрямі побігли Потерчата з каганцями, й умить зрозумів, що таке сталося*» [7, с. 45].

Таб. 1. Вербалізатори і дескриптори концепту «потерчата».

Вербалізатори концепту «потерчата»	Основні концептуальні смисли	Співвідношення з лінгвокультурними уявленнями	Співвідношення в авторській подачі Лесі Українки	Співвідношення в авторській подачі В. Короліва-Старого
дітки, дитинчата, сиротята, малята, ласочки	«живуть у нечистих місцях»;	+	+	+
	«наводять оману»;	+	-	+-
	«підступні та хитрі»;	+	+	-
	«мстиві»;	+	+	-
	«шкодять людям»;	+	+	+-
	«гублять душі»	+	+-	-
	«сироти»	+	+	+-
	«викликають співчуття»;	-	+	-
	«примари»;	+	-	+
	«рятівники»;	-	-	+
	«ті, що тверезять»	-	-	+

Отже, констатуємо, що у творах обох авторів проявляється ідея дуалізму, пов'язана з відображенням як позитивно («ті, що вказують шлях»: «Потерчата не знали, що їм робити... Вони знову повернули до нього, поставали навколо й почали співати всі разом» [7, с. 42]), так і негативно маркованих концептуальних смислів («ті, що збивають з пантелику»: «Дяк Оверко зовсім отетерів. Не тямлячи себе, він метнувся вже ліворуч. Пробіг кілька ступнів і скочив на купину» [7, с. 42]).

Через об'єктивацію давніх етнічних уявлень про потерчат як причинків усього поганого, що трапляється з людиною, конкретизуємо семантику досліджуваного сакрально-хтонічного концепту, окресливши ще низку негативно конотованих смислів: «ті, що незрозумілі людям»: «Однак дяк їх не зрозумів. Він все стояв і трусився, як лист на осиці» [7, с. 43], «які товаришують з іншою нечистою силою»: «Тим часом Домовик мигнув кілька разів другою вітою Потерчатам, щоб вони швидше погасили свої вогники. Він-бо бачив, що дяк їх дуже злякався» [7, с. 45]; а також «ті, що сприймаються як галюцинації»: «Свят, свят, свят! – скрикнув дяк Оверко, спираючись й протираючи очі. – Чи не випив я зайвої чарки? Може, допився до зеленого змія? Не дурно ж у мене перед очима зелені вогні плигають!» [7, с. 41]; «Потім ущипнув себе за носа, щоб переконатися, що він не спить і не марить» [7, с. 43].

Отже, вербальне профілювання концепту «потерчата» засвідчило, що він у досліджених текстах Лесі Українки та Василя Короліва-Старого характеризується етнокультурною маркованістю з огляду на тривалу історію розвитку відповідного образу в національній культурі та є полісемантичним й аксіологічно амбівалентним. Більше позитивно маркованих смислів виявлено в семантичній структурі концепту у «Потерчатах» Василя Короліва-Старого, менше – в «Лісовій пісні» Лесі Українки.

Перспективу подібних досліджень вбачаємо в подальшому студіюванні міфопоетичних картин світу як цих українських письменників, так й інших авторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневська Г. Б. Концептуалізація сакрально-хтонічного в українській поетичній драматичній мові кінця ХІХ - початку ХХ ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Вишневська Галина Богданівна. – Київ, 2014. – 260 с.
2. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
3. Дзензелівський Й. Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» / Й. Дзензелівський // Їм промовляти душа моя буде: «Лісова пісня» та її інтерпретації : [упор. В. Агеева]. – К. : Факт, 2002. – 224 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Желехівський Є. Малорусько-німецький словник / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів : Друкарня тов. ім. Т. Шевченка, 1886. – Т. 1-2. – 1117 с.
6. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 6. – 2012 с.
7. Королів-Старий В. Нечиста сила : казки / Василь Королів-Старий. – К. : Знання, 2016. – 191 с.
8. Назаренко Н. Потерчата – українські демонічні малюки [Електронний ресурс] / Н. Назаренко. – Режим доступу: <https://uamodna.com/articles/poterchata-indash-ukrayinsjki-demonichni-malyuky/>
9. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін.. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.
10. Словник української мови: в 11т. / редкол. : І. К. Білодід (гол.) та ін. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
11. Українка Леся. Усі твори в одному томі / Леся Українка. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2008. – 1376 с.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2018 р.

Тетяна Вільчинська
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)

ЛІНГВОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА КОНЦЕПТУ «ВОДА» В «ЛІСОВІЙ ПІСНІ» ЛЕСИ УКРАЇНКИ

Стаття присвячена аналізу концепту «вода» в українському етнолінгвокультурному просторі, презентованому драмою-феєрією Леси Українки «Лісова пісня». Під час дослідження було з'ясовано особливості вербалізації вказаного концепту, встановлено його семантико-когнітивну та аксіологічну природу. Проведені спостереження засвідчили, що концепт «вода» займає важливе місце в мовотворчості відомої української письменниці, де виявляє себе як полісемантичний, когнітивно багатогранний, амбівалентний художній концепт, що потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Ключові слова: концепт, концептуалізований образ води, особливості вербалізації, концептуальний смисл, українська етнолінгвокультура, «Лісова пісня» Леси Українки.

Татьяна Вильчинская. ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА КОНЦЕПТА «ВОДА» В «ЛЕСНОЙ ПЕСНИ» ЛЕСИ УКРАИНКИ

Статья посвящена анализу концепта «вода» в украинском этнолингвокультурном пространстве, представленном в драме-феерии Леси Украинки «Лесная песня». Во время исследования рассмотрены особенности вербализации указанного концепта, определены его семантико-когнитивная и аксиологическая природа. Установлено, что концепт «вода» занимает важное место в творчестве известной украинской писательницы, где проявляет себя как полисемантический, когнитивно многогранный, амбивалентный художественный концепт, требующий дальнейшего тщательного изучения.

Ключевые слова: концепт, концептуализированный образ воды, особенности вербализации, концептуальный смысл, украинская этнолингвокультура, «Лесная песня» Леси Украинки.

Tetiana Vilchynska. LINGVOCULTURAL SPECIFICITY OF THE CONCEPT «WATER» IN LESIA UKRAINKA'S «FOREST SONG»

The article deals with the analysis of the concept «water» in the Ukrainian ethno-linguistic and cultural space, presented by Lesia Ukrainka's drama-fairy «Forest Song». While the study the specificity of the verbalization of this concept was considered, its semantic-cognitive features and axiological nature were established. Investigation has shown that the concept «water» occupies an important place in the creation of the famous Ukrainian writer, manifested itself as a polysemantic, cognitively multifaceted, ambivalent artistic concept. Therefore, it needs further thorough study.

Keywords: concept, conceptual image of water, peculiarities of verbalization, conceptual meaning, Ukrainian ethnolinguistics, Lesia Ukrainka's «Forest song».

Зв'язки мови з культурою й історією етносу багатоаспектні й різноманітні. Розуміння мови «як дзеркала народної культури, народної психології і філософії» (М. Толстой) спирається на міцний фундамент різних концепцій і підходів, спільною рисою яких є прагнення проникнути в ієрархію культурних цінностей за допомогою аналізу мовних фактів.

У системі мовних засобів, побудованих на національно-культурній традиції, здавна важливе місце відводилося словесним символом. Водночас наукові зацікавлення філософів і психологів, культурологів і філологів, етнологів і теологів та ін., спрямовані на початках на осмислення основних морально-етичних категорій людського буття, пізнання їхньої

природи, властивої їм трансформації смислів, того образного світу, що захований у них, зумовили на рубежі ХХ-ХХІ ст. дослідницький інтерес до концепту як основного осередку в ментальному світі людини, як «жмутку» уявлень, понять знань, асоціацій, переживань (Ю. Степанов). За словами В. Жайворонка, «етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реалії, стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів – етнокультурних концептів, або знаків етнокультури» [4, с. 3], які дослідник детально розглядає у своїй праці «Знаки української етнокультури».

Отож, актуальність теми запропонованої розвідки, з одного боку, визначається її відповідністю загальному спрямуванню сучасної лінгвістики на інтеграцію традиційних і новітніх підходів до аналізу мовних явищ, а з іншого – її зорієнтованістю на дослідження етнолінгвокультурного простору, репрезентованого в мовотворчості українських письменників.

Сьогодні уже відомо чимало праць, присвячених вивченню найрізноманітніших за образно-метафоричною природою концептів, реалізованих у художній мові. Метою статті є встановлення лінгвокультурної специфіки концепту «вода» в поетичній драматичній творчості Лесі Українки. Предметом аналізу стали насамперед особливості вербалізації відповідного концепту та його семантико-аксіологічна природа. Матеріалом дослідження послужила невмируща драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня», мистецтво композиції якої, крім усього іншого, полягає в зображенні особливої участі природи в розвитку драматичної дії, а відтак, у неперевершеному змалюванні природних, архетипних образів, до яких належить і вода.

Зазначимо, що міфологічні уявлення українців про воду неодноразово були предметом наукових досліджень, оскільки культ води як джерела життя посідав вагомє місце в житті українського етносу. З позиції лінгвоконцептології специфіку вербалізації відповідного концепту у творчості українських письменників з'ясувала О. Слюніна, семантичну природу архетипних символічних образів води і вогню досліджували Н. Бабич, Н. Венжинович, В. Кононенко, Н. Слухай, О. Снитко, А. Чаварга та ін.

Як зазначає Н. Бабич, «через свою віддаленість від природи і слабкі знання або й взагалі незнання таких архіважливих для життя людини компонентів буття, як вогонь та вода, нині спостерігаємо численні катаклізми, у яких значною мірою винна сама людина» [1, с. 396]. Намагання заповнити відповідні прогалини якраз і скеровує науковців на дослідження відповідних архетипних образів в національних етнокультурах.

Як один із першоелементів, вода здавна привертала до себе увагу, оскільки від неї залежало існування всього живого на планеті Земля. У її владі було дарувати життя й відбирати його. Вона – «творець усього суцього, одна з основних стихій, що утворили Всесвіт; звідси всесилля, могутність, всеохопленість води... Воді наші предки поклонялися так само, як сонцю і землі» [6, с. 53-54]. Загалом в українській етнотрадиції концептуалізований образ води є амбівалентним: як утілення жіночого життєдайного начала вода здавна вважається джерелом родючих сил природи та водночас вона може бути грізною, руйнівною силою, що несе загрозу для людини і пов'язана зі смертю.

Етнолінгвокультурну природу концепту «вода» в національній культурі українців, за В. Жайворонком, визначають такі семантичні сегменти: 1) прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем; опоетизована в народній творчості, оскільки з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті, взагалі все земне природне життя; вважалося, що вода була від початку світу...; 2) жива вода – джерельна вода, особливо цілюща; хто нап'ється правдивої живої води з трьох чи семи криниць, той набуває великої сили, а недужий зцілюється; воду пили, купалися в ній, окроплювалися нею; 3) жива (живильна, живуща), мертва вода, цілюща (зцілюща) / безсила вода – фольклорні образи води, яка додає сили або забирає їх; у казках герої набувають нелюдської сили, коли їх окропляють живущою або цілющою (зцілющою) водою, а мертві оживають; добути такої води важко, бо її охороняє лютий змії; 4) теплі води; 5) йорданська вода; б) свячена вода – вода, над якою було здійснено обряд освячення; 7) воду пити (брати)

= по воду ходіти – в українських народних піснях – символ єднання, кохання...; 8) глибока вода – символ розуму...; 9) зоряна вода – вода, що залишилася на ніч під зоряним небом; у народі вірили, що така вода набирала від зірок лікувальних властивостей...; 10) каламутна вода – у народних піснях – символ суму...; 11) обливання водою – магичний обряд насилання щастя-долі...; 12) проливати воду – народнопоетичний образ ненависті...; 13) Царіця Воді [4, с. 106-108].

Дослідники українського фольклору виявляють асоціативні зв'язки води з такими поняттями, як: «неприємність, пригода»: Вийти сухим із води; Де вода, там і біда; «небезпека»: Як води боятися, то не купатися; «наполегливість»: Вода крапля по краплі й камінь довбає; «ненадійна опора, щось, що не варте довіри»: Тобою так заможешся, як кулаком на воду обіпрешся; Не вір воді, не втопишся; «марна, безглузда справа»: Стовкла воду в ступі; «надійний сховок, місце, де неможливо щось (когось) знайти»: Заховав кінці в воду; Як у воду впало; «уособлення бідності (здебільшого в поєднанні з лексемою хліб)»: Хліб та вода то козацька їда; «предмет першої необхідності»: Без води борщу не звариш; «перешкода, яку потрібно подолати»: До свого роду хоч через воду; Їв би кіт рибу, та в воду не хоче [7, с. 456].

Науковці, які студіюють поетичну мову, привертають увагу до таких значень концептуалізованого образу води: 1) водяний простір (вода прийшла, піднялася), 2) поверхня озера чи річки, що виступає як окрема фізична маса (Тихо-тихо Дунай воду несе), 3) щось беззмислове та багатослівне (воду лити), 4) взірць чистоти, краси та здоров'я (Будь здорова як вода), 5) щось небезпечне (За водою піти (в значенні зникнути)) [13].

Чимало цікавих зауваг щодо символічної природи води містять праці О. Потебні, М. Костомарова, І. Огієнка, С. Єрмоленко, В. Кононенко та ін.

Основним мовним репрезентантом концепту «вода» в українській загальномовній практиці є насамперед аналогічне ім'я. Загалом про зв'язок концепту з вербальними засобами вираження йдеться практично в усіх його визначеннях. Отримуючи статус імені концепту, передусім слово найбільш повно й адекватно передає його зміст. Водночас погоджуємося з іншими науковцями, що слово – це лише один із засобів лінгвалізації концепту, до яких також належать синоніми до основного імені, похідні від нього, різні види словосполучень, в тому числі метафоричні, фразеологічні, цілі тексти, асоціативні поля тощо [2, с. 111].

Щодо семантики імені *вода* в сучасній українській мові, то вона представлена такими значеннями: «прозора, безбарвна рідина, що утворює річки, озера і таке ін. та, пройшовши спеціальну обробку, подається до будинків»; «найпростіша хімічна сполука водню з киснем»; «водна поверхня річок, озер тощо; рівень води в них»; «водна маса джерел (також підземних, озер, річок, її потоки, хвилі)»; «водні простори та ділянки, які знаходяться у межах території певної держави (внутрішні води), належать якійсь державі (територіальні води) або не належать жодній (нейтральні води)»; «тільки мн. лікувальні мінеральні джерела, курорт із ними»; «тільки мн., мед. навколоплідна рідина»; «перен., розм. зайві, беззмислові фрази» [12, с. 716].

Серед синонімів до лексеми *вода* з-поміж інших привертають увагу насамперед такі, як *пиття, питво, напій, моря, річки, озера* [5, с. 439].

Зауважимо, що первинні значення лексем на позначення води в українській мові зазвичай збігаються, бо вони визначаються її фізичними та хімічними властивостями. Звідси передусім розуміння води як «прозорої рідини, що утворює річки й озера», «водної поверхні річок і озер», «речовини, що задовольняє спрагу». Пор.: вода – споріднене з лит., гот., днв., хет., вірм. «річка»; фрїг., дінд. «вода»; алб., лат. «хвиля»; іє. «вода, мокрота» [3, с. 414]. У цьому ж джерелі зафіксовано низку похідних до слова *вода*, як-от: *відник «діжечка для води», водавий, водавиця, водівня, водянка, водник, водяник, водяний, водний, воднистий, водявий, водніти, безвіддя, обезводіти, павідь, паводок, повідь, повіддя, приводні* та ін. [3, с. 414].

Отож, семантика концептуально вагомого образу води в українській етнолінгвотрадиції зумовлена, з одного боку, існуванням культу води в давніх українців та приписуванням їй магічних властивостей, а з іншого – суперечливими відносинами людини із цією стихією, яка, будучи джерелом життя, становила ще й джерело загрози, небезпеки. Виразну семантико-культурологічну природу аналізованого концепту зумовлюють також уявлення про воду як стихію, тісно пов'язану з соціальним і родинним життям, що може зцілювати або ж, навпаки, – забирати силу.

Повертаючись до творчості геніальної української письменниці Лесі Українки, зауважимо, що вона створила багато значущих художніх текстів, які вражають концептуально навантаженими образами, до яких належить і «вода».

Основним номінантом відповідного концепту в аналізованому творі, як і в українській етнолінгвокультурі, є лексема *вода*: *Хвилює воду ще більше, поринає і виринає, мов шукаючи щось у воді* [9, с. 346].

Водночас авторка послуговується низкою інших назв на позначення багатогранного поняття води, як-от номінаціями водних потоків: *озеро*: *Саме озеро – тиховодне, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині* [9, с. 330]; *море*: *За темними борами, та за глибокими морями, та за високими горами, то єсть там дивний-предивний край, де панує Урай* [9, с. 377]; *океан*: *Мене на поміч кличе Океан, щоб не спило і в нього чашу сонце* [8, с. 166]; *струмок (струмочок)*: *Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах* [9, с. 342]; *потік, розтік*: *Поплинемо з тобою ген на розтоки, під бистрії потоки...* [8, с. 166]; *плесо*: *Он жовтими пушинками вже плавають на чистім плесі каченятка дикі* [8, с. 172] чи явищ природи на зразок: *дощ (дощик, злива)*: *Починає накрапати дрібний дощик, густою сіткою заволікає галяву, хату й гай* [9, с. 387]; *сніг (сніговиця)*: *Надходить важка біла хмара, і починає йти сніг* [8, с. 242]; *хмара*: *Потім від сильнішого пориву вітру хмари дощові розходяться і видно ліс...* [8, с. 220]. До поширених номенів у драмі належать також *роса* і *сльози* як символи-знаки, що мають, за І. Огієнком, «властивість очищати і заспокоювати людську душу» [10, с. 43]: *Я обізвуся до них шелестом тихим вербової гілки, голосом ніжним тонкої сопілки, смутними росами з вітів моїх* [9, с. 369]; *Не рони, вербо, сліз над водою, буде ж, матусенько, милий зо мною!*.. [8, с. 200]. Давні асоціативні зв'язки пов'язують концептуалізовані поняття води і крові, в Лесі Українки – ще й соку, чим пояснюємо частотність використання в тексті відповідних лексем: *Я тільки хтів собі вточити соку з берези. Не точи! Се кров її. Не пий же крові з сестроньки моєї!* [8, с. 174]. Дещо рідше авторка вживає такі назви: *бризки, хвиля, град, розлив, туман, пара, брід, драговина, болото* та деякі інші: *Бач, уже встає на озері туман...* [8, с. 178], або *От і розбіглася на морі супротивна хвиля...* [8, с. 189], чи ... *бо з пари знов зробиться вода* [8, с. 167].

До мовних репрезентантів концепту «вода» належить також низка похідних, як-от *водяний, водний, водяник, водянистий, безвіддя, озерянка, морський, дощовий* та ін., вжитих у різних граматичних формах: *Не рідний він, хоч водяного роду, зрадлива і лукава в нього вдача* [8, с. 166] або ... *милишої коханки нема від озерянки* [8, с. 163].

В аналізованому творі Лесі Українки концепт «вода» реалізує передусім семантику, пов'язану з фоново-енциклопедичним розумінням води, зокрема як «водного простору з відповідним рослинним і тваринним світом»: *Вода б'ється в береги, аж осока шумить, і пташки зграями зриваються з очеретів* [8, с. 165] або *На озері плавають гуси* [8, с. 201]; «водної поверхні»: *Не смій мені зринати три ночі місячні поверх води!* [9, с. 349] чи *Ти сюдою, я тудою, а зійдемоь над водою!* [9, с. 339] та «речовини, що задовольняє спрагу»: *Зараз... я піду... от тільки... тільки... це води нап'юся* [8, с. 237] або ... *коли жадібне сонце воду п'є, ... коли від спраги никне очерет...* [8, с. 166].

Закономірно, що концепт «вода» в тексті письменниці, докладно обізнаної з народними уявленнями про воду, об'єктивує також низку символічних значень, зокрема таких: «та, що, як вічна субстанція, ніколи і нікуди не зникає»: *Татусю! не може пара згинути, бо з пари знов зробиться вода* [9, с. 367]; «яка символізує очищення»: *Я їх топлю, щоб вимити водою*

той дух ненавидний [9, с. 341]; «асоціюється із життєдайною силою»: *Тут як з води росте – таже дощі!* [8, с. 241]; «уособлює красу і досконалість»: *Зіб'ю всю вашу воду, таки знайду тую вроду!* [9, с. 353]; «корелює з вогнем»: *Діти бігають з коновками до води, заливають вогонь, але він іще дужче розгоряється* [9, с. 388].

Специфіку драми-феєрії «Лісова пісня» значною мірою визначає те, що чимало індивідуальних смислів у семантичній структурі досліджуваного концепту мотивується уявленнями про демоноперсонажів, пов'язаних із водною стихією, – водяником, русалками, потерчатами тощо, як-от: «та, що підвладна Водянику»: *В моїй обладі вода повинна знати береги* [9, с. 359]; «є місцем локалізації демоносили»: *Русалка тихо, без плеску, відпливає від берега і зникає в озері* [8, с. 220] або *Той, що живе у воді, незаметно ховається в воду* [9, с. 347]; «характеризується надприродними властивостями»: *От і розбіглася на морі супротивна хвиля, а з теї хвилі вилетіли коні, як жар, червоні, у червону колясу запряжені...* [9, с. 367]; «уособлює небезпеку»: *Я ледь, що вибрався живий на берег і рибу розгубив...* [8, с. 186]. На думку, Л. Скупейка, «генетичний зв'язок із символікою води безпомилково вказує на амбівалентність демонологічних персонажів» [11, с. 73].

Загалом уся мовна об'єктивація концептуалізованого образу води засвідчує його амбівалентну природу. З одного боку, «вода – сила, покликана служити, допомагати людям»: *А мені, якби не помагав мій друг одвічний, мій щирий приятель осінній дощик, прийшлося би згинуть з парою!* [8, с. 166], а з іншого – «стихія, здатна нашкодити»: *Русалка: Ова! А батько мій їх всіх потопить!* [8, с. 172].

По-авторськи Леся Українка реалізує уявлення про воду як символ волі: *Місточки збиваю, всі гребельки зриваю, всі гатки, всі запруды, що загатили люди, – бо весняна вода, як воля молода!* [9, с. 362]; *Я вільна, як вода!* [9, с. 359] (об'єктивується в позиціях суб'єкта і об'єкта зіставлення відповідно) та кохання: *Кохання – як вода, – плавке та бистре, рве, грає, пестить, затягає й топить* (позиція об'єкта зіставлення) [8, с. 219].

За народними повір'ями, вода асоціюється також із плином часу, віку, з рухом та змінами. Відповідне демонструє індивідуальний смисл «та, що є темпоральним маркером»: *Вода ж не держить сліду від рана до обіду, так як твоя люба або моя журба!* [9, с. 345], який конотує відчуття жалю, туги, смутку.

Як один із найдавніших архетипів, вода символізує Праматір всього живого, передусім силу дівчини й жінки – земних відображень Води-Праматері, господині Всесвіту. У творі відповідні уявлення експлікуються через образ Русалки Водяної, яку Леся Українка цілком слушно називає *водяною царівною*: ... *бо водяній царівні нема на світі рівні!* [9, с. 343] або *Царівни-Хвилі: Ну, то слухай: Я про Царівну-Хвилю розкажу* [8, с. 188].

Вода в драмі-феєрії Лесі Українки, як і в стародавніх віруваннях українців [10], осмислюється як сакральна сила. Пор.: *Якби я мала живуці сльози, я б зросила землю, барвінок би зросила невмирущий на сій могилі* [9, с. 398] і *Я спала сном камінним у печері глибокій, чорній, вогкій та холодній, коли спотворений пробився голос крізь неприступні скелі, і виття протягле, дике сумно розіслалось по темних, мертвих водах і збудило між скелями луно давно померлу...* [9, с. 373].

Чимало концептуальних смислів у досліджуваному тексті пов'язано з конкретними вербалізаторами. Наприклад, із назвою *озеро* корелюють смисли: «те, що усвідомлюється як просторовий локус (специфічно окреслений водний простір з галявиною, берегом, очеретом)»: *Мати йде через галяву до озера і криється за очеретом* [9, с. 353]; *Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку* [8, с. 170]; «місце закоханих, що навіює смутку, печаль»: *Мавка підводиться і тихою, наче втомленою, походом іде до озера, сідає на похилу вербу, склоняє голову на руки і тихо плаче* [9, с. 363]; «сакральний локус, пов'язаний із демоносилою»: *Потерчата поринають в озеро* [9, с. 343]; *Мара подається назад до озера і зливається з туманом* [9, с. 329]; «персоніфікована істота»: *Спить озеро, спить ліс і очерет* [9, с. 319].

Помітно розширюють семантику концепту «вода» смисли, презентовані найменуваннями *сльози* і *роса* (за народними уявленнями, символізують «зцілення людської

душі, здатність вилікувати її в хвилини розпачу» [10, с. 43]), що, з одного боку, конотують тугу, печаль, страждання, наприклад: *Ронила сльози дрібнії, збирала в кінви срібнії, без любої розмовоньки сповнила вицерть коновоньки...* [8, с. 164]; *Мавка, зачарована, тихо колишеться, усміхається, а в очах якась туга, аж до сліз;* [9, с. 319], а з іншого – символізують надію, життєстверджуюче начало, відродження: *Не рони, вербо, сліз над водою, буде ж, матусенько, милий зо мною!* [8, с. 200]; або ... *і, пестячи, кропив росою косу* [8, с. 220]; чи *Хіба я плачу?.. Ні-бо! То роса вечірня* [8, с. 178].

Індивідуально-авторське розуміння засвідчують контексти з назвами *струмок, струмочок*: *Таж він тебе занастив би тільки, потяг би по колючому ложиську струмочка лісового, біле тіло понівечив та й кинув би самотню десь на безвідді* [9, с. 310] (метафора – *ложисько струмочка лісового*); *У тебе голос чистий, як струмок, а очі – непрозорі* [8, с. 193] (порівняння *голос чистий, як струмок*).

Функціонування номінації *море* засвідчує фольклорне розуміння поняття води: *За темними борами, та за глибокими морями, та за високими горами, то єсть там дивний-предивний край, де панує Урай* [9, с. 330]. Знання Лесею Українкою усної народної творчості підтверджують і поетичні контексти з вербалізатором *дощик*, що нерідко виступає у складі опоетизованих фольклорних образів: *Починає накрапати дрібний дощик...* [9, с. 363], та лексемою *вода* як поширений компонент фразем: *Стирчав кілок вербовий, та й розрісся. Тут як з води росте...* [8, с. 241].

Традиційне сприйняття крові, засвоєне українцями, «як символу мучеництва, жертвовності», засвідчують контексти з назвою *кров* [8, с. 59]: *Крапельки крові було б для рятунку доволі. – Що ж? Хіба крові не варта краса?* [8, с. 211].

Когнітивну багатогранність концепту «вода» значною мірою демонструють численні тропеїчні одиниці з відповідними назвами, наприклад, епітети зі словом *роса*: *Ні-бо! то роса вечірня* [9, с. 320]; *Ще змиють їх холодні роси!* [9, с. 227]; *Я обізвуся до них шелестом тихим вербової гілки, голосом ніжним тонкої сопілки, смутними росами з вітів моїх* [9, с. 393].

Загалом для комплексного дослідження семантико-аксіологічної природи вказаного концепту важливим є аналіз особливостей дистрибуції його вербалізаторів. Так, ад'єктиви у сполученні з назвами на позначення води здебільшого характеризують її фізичні властивості (*холодна вода, тепла вода*): *...біляві хмари, мов ясні отари, що холодну воду п'ють на тихім броді...* [8, с. 184]; хоча нерідко подібні синтагми експлікують також народнопоетичні конотації: *... і виття протяжне, дике сумно розіслалось по темних, мертвих водах і збудило між скелями луну давно померлу* [8, с. 227] та індивідуально-авторські: *Кинувшись з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду...* [9, с. 342].

Загалом, щоб донести до читача ідею твору, авторка широко використовує в «Лісовій пісні» різноманітні засоби художнього зображення. Зокрема, велику роль у творі відіграють пейзажі, які Леся Українка подає в ремарках до кожної дії, а також у тексті драми для створення певного настроєвого супроводу до дії: *Містина вся дика, таємнича, але не понура, – повна ніжної, задумливої поліської краси... На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду* [9, с. 352].

Вміло користується письменниця в «Лісовій пісні» і засобами інтимізації мови з метою передачі відповідних переживань, настроїв тощо (*гребелька, водиченька*) та градації (вода – *глибока, чорна, холодна*, вона – *нуртує, грає, рве, зриває*); тонко й вміло застосовує зорові образи, кольорову гаму (колір весняної води – *жовто-каламутний, забруднений піском і глиною*, а потім – *ясно-блакитний, пізніше синій*).

Таким чином, українські етноуявлення про воду набули в драматичній поетичній творчості Лесі Українки, зокрема її «Лісовій пісні», концептуального значення, засвідченого семантико-когнітивною природою відповідного концепту. Проведені спостереження показали, що в зображенні водної стихії Леся Українка передусім наслідувала народні традиції, які органічно доповнила власними роздумами. Аналіз концептуалізованого образу води дає змогу змоделювати цілісну національно-мовну картину світу українців, що

об'єктивує основні риси світобачення народу і те, що було створене розкутою авторською свідомістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. Обсяг фразеологізованих значень лексем-антитез вогонь – вода / Н. Бабич // Мова у дзеркалі особистості. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – С. 396–407.
2. Вільчинська Т. Слово у вимірі когнітивної лінгвістики / Т. Вільчинська // Лексика на перетині наукових парадигм : монографія / за ред. Л. Струганець. – Тернопіль : Осадца Ю. В. – С. 106-134.
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1982. - Т. 1. – 632 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – 4-е вид. – Львів : БаК, 2012. – 536 с.
6. Кононенко В. І. Символи української мови : монографія / В. І. Кононенко. – Івано- Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.
7. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик – [3-є вид.]. – К. : Знання, 2005. – 591 с.
8. Леся Українка. Вибрані твори / Леся Українка. – Ужгород : Карпати, 1988. – 246 с.
9. Леся Українка. Твори в п'яти томах / Леся Українка. – К. : Держ. літ. видав., 1956. – Т. 5. – 611 с.
10. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
11. Скупейко Л. І. Міфопоетика «Лісової пісні» Лесі Українки / Л. І. Скупейко. – К. : Фенікс, 2006. – 416 с.
12. Словник української мови: в 11 т. / [редкол. : І. К. Білодід (гол.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 716 с.
13. Слюніна О. Лінгвалізація концепту 'вода' в поетичному мовомисленні Павла Гірника [Електронний ресурс] / О. Слюніна. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/2011_95_1/statti/64.pdf

Стаття надійшла до редакції 13.12.2018 р.

ПОХОДЖЕННЯ АНТРОПОНІМА SYTNIK У ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано походження антропоніма Ситник. Встановлено, що досліджуваний онім вказує на вид діяльності першоносія та кількість носіїв антропоніма в різних воєводствах. Найпоширенішим він є у Вроцлавському, Опольському, Катовицькому і Шецинському воєводствах.

Ключові слова: онім, антропонім, прізвище, апелятив.

Zygmunt Galetsky. PROISCHODZENIE ANTHROPONIMOW SYTNIK W POLSKIM JZYKIE

В статті проаналізовано походження антропоніма Сьтнік. Встановлено, що досліджуєму онім вказує на вид діяльності першоносителя і кількість носителя антропоніма в різних воєводствах. Самим розповсюдженим він є в Вроцлавському, Опольському, Катовицькому і Шецинському воєводствах.

Ключевые слова: оним, антропоним, фамилия, апеллятив.

Zygmunt Galetsky. ORIGIN OF ANTHROPONIM SYTNIK IN POLAND

The article analyzes the origin of anthroponime Syitnik. The author notes that the study onyue indicates the activity of the first carrier, indicating the number of carriers of anthroponime in different voivodships. The most widespread it is in Wroclaw, Opole, Katowice and Shecki Voivodeship.

Key words: onym, anthroponym, surname, apelyate.

Міхал Ситнік (1951-2016) – філолог, полоніст, вчитель, автор оповідань, музикант, людина багатьох талантів, про своє прізвище написав:

«Прізвище я маю від батька – справжнього поляка, репатрійованого з-під Львова, з міста Ходорова¹, де також є цукровий завод, але вже не наш, як і ціла та земля, яку одні називали Східними Кресами, а другі – Західною Україною, у паспорті батькові написали, що він народився у СРСР. [...] Наше прізвище може перекладатися французькою мовою як saturator або бути виведеним етимологічно від назви певного цікавого заняття, яке латинською звучить гарніше, бо «rорinасја», і полягало воно у ті часи у сиченні меду. У будь-якому випадку, ми не можемо називати себе абстинентами, бо ж якось постійно під рукою був цукор або меляса».

Отже, автор цього зізнання слушно звернув увагу на зв'язок прізвища з місцем народження, походження, місця проживання предків, від яких зазвичай успадковується прізвище. Важливим також є прізвище матері, як для офіційних цілей, так і для ономастично-етимологічних. Доречно, бо кожне прізвище виникло в певному визначеному місці і часі. Однак ми не завжди можемо це довести з погляду на відсутність рукописної документації, схованої в невідомому архіві парафії, монастирської бібліотеки, місцевої держустанови, чи хоча б тому, що після окупації України СРСР в 1939 році архіви, якщо не було знищено, то перевезено до Росії і користування ними часто було недоступним. Ще однією перешкодою у визначенні місця і часу виникнення прізвища є міграція населення, а отже, і перенесення прізвищ часом дуже далеко від місця їх виникнення. Необов'язково слушно пов'язав Ситнік своє прізвище з певним цікавим заняттям, яке полягало в насиченні меду, про що далі у статті.

¹ M. Sytnik, Mieszanie, «Rękopis» (Warszawa) 2004, №3, с.1-2. Передрук в *Michał Sytnik polonista*. Ред. В. Wilczewska, Białystok 2018, с. 15-24.

Великим досягненням польської ономастики, точніше Антропонімічної майстерні Інституту польської мови Польської академії наук у Кракові, було опрацювання і видання Казімежем Римутом *Słownika nazwisk współcześnie w Polsce używanych* (т. 1 – 10, Краків 1992 – 1994), котре разом із *Словником старопольських особових назв*¹ становить основу наукового дослідження прізвищ.

Значення словника К. Римута полягає в тому, що, по-перше, подає «всі або майже всі прізвища, представлені у Польщі» (I, s. V) з матеріалів загального перепису населення і з матеріалів Урядового Інформаційного Центру PESEL, по-друге, подає статистику – кількість носіїв прізвищ окремо у 49 воєводствах, тобто їх географічне розміщення. У Вступі професор К. Римут вказує на труднощі в дослідженні антропонімів у результаті впливу на прізвища «сильних впливів мов загарбницьких держав» після втрати незалежності в 1795 р. і масових переміщень населення після Другої світової війни, одночасно зазначаючи: «Давне географічне розташування прізвищ збереглося на території давньої Малопольщі, Мазовша, Великопольщі, хоч і в цих дільницях у великих промислових осередках стався вплив населення із різних частин Польщі, а також із-за Бугу».² Незважаючи на це, вважаю, що дослідження етимології прізвищ при застосуванні історично-мовних методів, у тому числі порівняльного методу, може відтворити їхню початкову, первісну географію. Тому також застосування наукового методу лінгвістичної географії, яка використовується вже понад сто років і до сьогодні в діалектологічних дослідженнях, дозволяє визначити розповсюдження (діапазони) прізвищ сьогодні, а при врахуванні числового чинника дозволяє встановити своєрідні центри-гнізда, тобто терени виникнення і поширення конкретних прізвищ сьогодні і в минулому – на що повинен вказувати завжди високий, вищий ніж будь-де, чисельний індикатор. Тому що неможливо, що, наприклад, прізвище *Sytnik* було перенесене з території Бидгоського³ воєводства (індикатор 3) і Ольштинського (індикатор 3) чи Легніцького воєводства (індикатор 18) на територію Південно-Східної Польщі (воєводства Бельське, Ченстоховське, Катовіцьке, Краківське, Кроснінське, Тарновське), де цей індикатор становить 35. Можливою є тільки ситуація зворотня.⁴

Переходимо до аналізу прізвища.

1. Прізвище *Sytnik* з точки зору мовної географії.

Лексичний матеріал у словниках зазвичай подається в алфавітному порядку, у тематичних словниках відповідно до семантичних груп, але всередині груп також за алфавітним порядком. Це тому, що алфавітний порядок є найкращим практичним способом впорядкування матеріалу, тобто його представлення та пошуку. Для цілей наукового дослідження це розташування не має жодного значення. Тому впорядкування матеріалу за іншим принципом дозволяє подумати, зінтерпретувати та зробити висновки. У 1990 році прізвище *Sytnik* у Польщі мало 172 носії:

– у Південно-Східних воєводствах: Перемиському 3, Крошнінському 2, Тарновському 4, Краківському 10, Катовіцькому 17, Бельському 1, Ченстоховському 1, разом 38;

– у Західних та Північних воєводствах: Опольському 20, Вроцлавському 31, Легніцькому 18, Луцинському 13, Зеленогурському 10, Щецінському 20, Слупському 7, Бидгоському 3, Ольштинському 3, Бялостоцькому 6, разом 131;

– у столичному Варшавському воєводстві 3, разом 3. В загальному 172.

¹ *Słownik staropolskich nazw osobowych* pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego, t. 1-6, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965-1983; t. 7. Suplement opracowany w Zakładzie Onomastyki Polskiej pod kier. M. Malec, Wrocław... 1984-1987.

² *Słownik nazwisk* I, s. V.

³ У статті автор посилається на адміністративний поділ Польщі до адміністративної реформи 1999 року. – прим. Перекладача.

⁴ Ширше ця проблематика представлена мною у доповіді *Nazwiska pogranicza w świetle geografii i statystyki* на X Транскордонному польсько-українському методологічному симпозіумі «Власні назви на культурно-мовних пограниччях. Методологічні проблеми», Воля-Угруська, 26-27 травня 2017 р. Теоретичні принципи досліджень цього роду перевіряють мої докторантки: магістр Наталія Бочек, *Nazwisko Kotarba // Koterba w świetle geografii językowej* (доповідь на згаданому Симпозіумі) і магістр Зузanna Восько, *Nazwisko Gogółka w świetle geografii językowej* (стаття готова до друку).

Якби ми подали ці дані у алфавітному порядку назв воєводств (так, як подає *Словник прізвищ...*), ми б отримали мало виразну картину поширення прізвища на території Польщі. Можна було би з нього вичитати, що *Sytnik* є найчастішим прізвищем у Вроцлавському, Опольському, Катовіцькому і Щецінському воєводствах. Історично незорієнтованому читачеві не вдасться зінтерпретувати цей факт. Застосований порядок матеріалу, згідно з географічним критерієм, показує, що обговорюване прізвище виступає у південно-східних воєводствах (рідше), а також у західних і північних воєводствах (найчисельніше); трапляється також у столичному Варшавському воєводстві, бо в цьому середовищі наявні всі або майже всі прізвища поляків.

Тут також потрібно взяти до уваги історичний чинник, який спонукає до інтерпретації та полегшує інтерпретацію прізвищ. Так звані Повернені Землі, які до 1939 р. залишалися під німецькою адміністрацією, тобто території західних воєводств (за винятком Лещинського воєводства) і північних, у тому числі воєводство Бялостоцьке, повіти якого Голдап, Елк, Олецко були повернуті до Польщі у 1945р., розуміємо як простір вторинного розповсюдження багатьох прізвищ, зокрема прізвища *Sytnik*.

Після Другої світової війни на західні і північні землі переселилося або було переселене населення з етнічних теренів України, Білорусі і Литви (історичних Східних Кресів), які до останнього розподілу Польщі і потім до 1939 р. були в межах Речі Посполитої, а також населення з різних регіонів Центральної Польщі. На територію Повернених Земель були перенесені разом із населенням східні прізвища, польські і генетично східнослов'янські (українські, білоруські, трапляються також російські) та литовські, а також польські прізвища з центральних і східних етнічних територій Речі Посполитої. Там мали створитися нові мішані діалекти; на практиці ж запанувала загальнопольська мова з елементами різних говорів.

Територію південно-східних воєводств визнаємо за центр поширення прізвища *Sytnik*, незважаючи на його понад трикратну чисельну перевагу в західних та північних воєводствах. Також з цього погляду, беручи до уваги історичний чинник, потрібно цей центр поширити у напрямку України. Додаткових даних надають інші прізвища сім'ї слів з українською фонетикою: *Syto* (6 разів у Варшаві), *Sytnyk* і *Sytarz* із нульовою частотністю¹, *Sytar* (32 рази) у столичному воєводстві 6, в Легніцькому 10, Вроцлавському 4, Зеленоногурському 12, а також *Sytniczuk* у Бельськопольському воєводстві 1, у Седлецькому 1 (*Словник прізвищ...IX* 199).

У столичному Варшавському воєводстві, яке колись називалося Великою Варшавою, подібно як в інших великих містах: Лодзь, Щецін, на Шльонську, у Тримісті (Гданьск, Сопот, Гдиня), є всі мабуть польські прізвища. Приводом такого явища була міграція із села, головним чином економічна, після Другої світової війни. Тому поширення прізвища у Варшаві або іншому великопромисловому місті не вносить нічого істотного до його географічно-мовної інтерпретації поза зазначенням факту переселення його носія.

2. Прізвище *Sytnik* з погляду граматики.

Прізвище *Sytnik* є мотивованим виразом, тобто словотвірною подільною формацією. Незважаючи на це, в книзі Богуслава Креї *Словотвір польських прізвищ*², основному на сьогодні дослідженні цього класу слів, воно не описане як лексична одиниця. Не було також пояснено в історико-етимологічному словнику прізвищ К. Римута³, в якому інші спільнокореневі прізвища вказані у двох окремих статтях: під гаслом *Sito* 1397 – м.ін. *Sitarz* 1383 (пор. *sitarz* «ремісник, що виробляє сита», також «гриб, ріхновид маслока»), *Siciarz* 1696 (від *siciarz* «ремісник, що виробляє сита»), *Sitnik*, *Sitnicz-uk*; *Sytarz* (пор. укр. *cumo*

¹ До групи прізвищ з визначенням частотності 0 «зараховуються особи, про яких в банку [даних] немає детальнішої інформації (напр. місця проживання). Сюди належать також особи, котрі в 1990 р. вже не жили. У групі прізвищ з частотністю 0 виявилось багато форм, zdeформованих під час занесення їх у комп'ютери». (*Словник прізвищ...*, с. VIII-IX).

² В. Креїа, *Słowotwórstwo polskich nazwisk. Struktury sufiksalne*, Kraków 2001.

³ К. Рымут, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. I-II, Kraków 1999-2001.

«sito») т. II 427 і під гаслом *Sytu* – м.ін. *Sytn-icz+uk* (від *sytny* «поживний», давнє також «*sycony*») т. II 516. Словотвірний аналіз прізвища *Sytnik* дозволяє виділити в ньому формант – *nik*, так як у прізвищах *Mielnik* від *mielnik* «млинар», *Ogrodnik* від *ogrodnik*, «той хто стежить за порядком на городі», давнє також *zagrodnik*, тобто селянин без землі, який має тільки садибу і город. *Złotnik* від *złotnik* – старопол. і сьогодн. «ремісник, який виготовляє предмети із золота та інших металів», *Mutnik* від *mutnik* «митник» і т.д.¹ За допомогою цього форманту творяться назви на позначення професій (назви виконавців професійної праці) від іменникових основ. В описаному випадку словотвірною основою на платформі апелювальної формації *sytnik* було і є укр. сито «знаряддя для просіювання сипких матеріалів», пол. *sito* «аналогічно». Загальний іменник *sytnik* від «sito» включається у словотвірний ряд *bartnik* від *barć*, *leśnik* від *las*, *rudnik* від *guda*, *celnik* від *clo* з тією різницею, що згадані формації *bartnik*, *leśnik*, *rudnik* і т.д. належать до польської мови, а *sytnik* – до української. Формації *sytnik* не подає *Старопольський словник* (SStp)², ані навіть похідної від нього особової назви *Sytnik*, – *Словник старопольських особових назв*, в якому наявно багато українських особових назв із теренів Червоної Русі. Формацію *sytnyk* – *ситник* «делающій сита, ситовщик» як варіантну до *sytarz* – *ситарь* «ситовщик, делающій сита» подають словники української мови³. Українські джерела та ономастичні праці підтверджують, окрім того, українське прізвище *Ситник*, напр. *Ситник* 1449 із села Кушниця Закарпатської області. Це описав проф. Павло Чучка, також подаючи приклад *Ситник* 1820 з Лемківщини і *Ситник* «в інших регіонах Польщі», Він вивів етимологію від апелювального *ситник* – «майстер що виготовляє сита».⁴

Що до формації *Sytnik*, то проф. Б. Крея у своєму описі включив її до класу прізвищ професійного походження з певними ваганнями. Він писав: «*Sitnik* 1202: Wa 201, Sd 161, Op. 90, Pr 81 ... (за SW *sitnik* – це перш за все «sitowisko»⁵, також «гриб свинуха» чи однак у випадку прізвища *Sytnik* не має основним первісне значення «sitarz», а отже, «той, що виготовляє сита»; пор. *Sitny* 52)⁶.

Поданий раніше аналіз прізвища *Sytnik* виключає цей сумнів. *Sitnik* є прізвищем, яке походить від професії, паралельним до української формації *Ситник* з точки зору формальної (граматичної) і значеннєвої. А прізвище *Sytnik* є частково полонізованою формацією – суфікс –*nik* замість укр. –*ник*.

У свою чергу, рекомендована К. Римутом етимологічна гіпотеза відносно прізвища *Sytniczuk* (в морфологічному поділі *Sytn-icz+uk* (головна морфема в даному випадку містить прикметникову граматичну морфему –*n*-, отже, власне *Syt-n*), «від *sytny* 'поживний', давніше також 'sycony' (NP II 516), пор. також *Sitni-czuk* поряд з *Sytarz* (пор. укр. *cumo*, *Cumap*" (NP II 427) хоча й можлива, однак не знаходить підтвердження в мовному матеріалі.

Прізвище *Sytniczuk* – це патронімічна (відбатьківська) формація, утворена від основи *Sytnik* (з палаталізацією *k>cz*, спричиненою суфіксальним формантом –*uk* в значенні 'син Ситніка'. Однак, припускаючи, що основа *Sytnik* могла би походити від *appellativum sytnik* (той, хто ситить мед), ми виводили би прізвище від гіпотетичної основи. Деривату *sytnik* від *sytny* в SStp VIII 526 немає, де з цього спільнокореневого ряду є тільки *syty*, *sytość*, *sytność* 'почуття заспокоєння голоду і спраги'; не мають його інші словники, Лінде, SJPDoг і т.д. В словнику Лінде в статтях під назвами SYT, SYTY і SYTOŚĆ 'насичувати, зробити ситим' – серед відокремлених зворотів *miód syćić*, *rozsycać miód*, *warzyć miód pitny*, *miodem zaprawiać*, ілюстрованих декількома цитатами з авторів XVII - XVIII ст., не з'явився *sytnik* (Лінде V 536, 540). Немає його зрештою і в *Етимологічному словнику польської мови* Олександра

¹ В. Крея, *op. cit.*, с. 8-83.

² *Słownik staropolski*, red. naczk. S. Urbańczyk, t. 1-11, Wrocław-Kraków 1953-2002.

³ Див. Б. Грінченко, *Словарь української мови*, I-IV, Київ, 1907-1909 (1996-1997), приклади в т. 4, с. 123-124.

⁴ П. Чучка, *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*, Львів 2005, с. 516.

⁵ Місце, заросле ситником – прим. перекладача.

⁶ В. Крея, *op. cit.* С. 83. Подана в цитаті цифра 1202 означає число носіїв прізвища, а не дату його засвідчення. Скорочення Wa, Sd... є назвами воєводств: Варшавського, Седлецького, Опольського, Перемишльського). Скороченням SW означено *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego і W. Niedźwiedzkiego, T. 1-8, Warszawa 1900-1927 (т.зв. варшавський).

Брюкнера (Краків 1927), автор якого знав мабуть всі давні тексти польської мови і відкривав їх. Доведення однієї гіпотези за допомогою іншої не має сенсу.

Можна додати – про що вже вище згадано – що серед вибраних Богуславом Креєю із *Словника старопольських особових назв* прізвищ на *-nik*: *Żupnik* 1323, *Rybnik* 1372, *Chmielnik* 1415 – з Малопольщі, *Mielnik* 1369 – з Шльонська, *Mięśnik* 1412 – з Великопольщі, *Mytnik* 1439, *Skotnik* 1466, *Praskurnik* 1474 – з південних Кресів та інших немає прізвища *Sytnik*¹.

Можна б ще припустити, що прізвище *Sytnik* походить від пропріальної основи (від особової назви) *Sytny*, але і ця гіпотеза зустрічається з труднощами при визначенні функції форманту *-ik*, за допомогою якого були створені патронімічні прізвища типу *Adamik* – 'син Adama', *Szczepanik* – 'син Szczepana', можливо, таким чином *Sytnik* – 'син Sytnego'?

Sytnik – це рідкісне прізвище у Польщі (172 носії). У групі прізвищ, що походять від назви професії *sitarza* // *sitnika*, знаходиться на останньому місці після прізвища *Sitarz* (3 865 носіїв) і його фонетичного варіанту *Siciarz* (621 носій), також після прізвища *Sitnik* (1 202 носії), його точного, формального і семантичного, відповідника в польській мові. У словнику К. Римута два з них подані з датою засвідчення в джерелах – для прізвища *Sitarz* – 1383 р., для *Siciarz* – 1696 р.; для прізвищ *Sitnik* і *Sytnik* не вдалося знайти раннього засвідчення, оскільки вони подані без дати.

Sitarz	3866	}	4 487	78,8%
Siciarz	621			
Sitnik	1 202			
Разом			5 689	100%

На основі результатів зіставлення можна зробити загальний висновок, що типовим в польській антропонімії є прізвище *Sitarz* // *Siciarz* (утворене з допомогою форманту *-arz*) – 78,8% носіїв даної сім'ї прізвищ, менш типовим є прізвище *Sitnik* (з формантом *-nik*) – 21,2% носіїв. Більше того, на загальне число 1202 носіїв прізвища *Sitnik* 623 = 51,8% проживає на просторах східної зони, а також на західних і північних землях, в той час як у Малопольщі і на Шльонську 261 = 21,7%, у Великопольщі, на Куявах і Мазовші 117 = 9,7%, а разом з Варшавою (201 = 16,7%) 318 = 26,4%. Аналіз числових даних зі *Словника прізвищ...* показує, що на східному пограниччі (також на західних і північних землях через перенесення) воно географічно найближче до української формації *Ситник*.

3. Продовжуючи дослідження порівняльно-історичним методом (як в пункті 2), звернемо увагу на ще один істотний мовний факт. Від професійних назв типу *kobiernik* 'що робить килими' (Лінде), *kośnik* 'косар', *koleśnik* 'який робить вози, колісник' (Лінде), *mydlnik* (старопол. також *medelnik*, *mydelnik*) і *mydlarz*, 'той, що виготовляє мило або торгує милом' (SStp), *świętnik* 'особа, зобов'язана до служінь в костелі, (SStp), (*żerdnik*) *żyrdnik* 'слуга, зобов'язаний до будування наметів для князя і його двору під час подорожі по країні' (SStp), *kobylnik* 'пастир кінського стада', *owczar* 'пастир овець', *piekarz* 'той, що робить випічку', *smolarz* 'що робить смолу і що смолою поливає' (Лінде) і т.д. в середніх віках виникали:

а) не тільки власні назви – прізвища типу *Kobiernik* (48 прізвищ в *Словнику прізвищ...* К. Римута), *Kośnik* (1048 прізвищ), *Koleśnik* // *Kolesnik* (сьогодні 869 + 22 прізвища), *Mydlnik* (сьогодні немає прізвища), *Świętnik* (13 прізвищ – всі в Новосондецькому воєводстві, *Mydlarz* і *Mydlorz* (954 + 1), *Owczarz* і *Owczorz* (1391 + 238), *Piekarz* (3841 прізвище), *Smolarz* і *Smolorz* (1296+595), *Kobylnik* (96), а *Kobylarz* (2027) і *Kobylorz* (11 – всі в Катовицькому воєводстві); для прізвища *Grotnik* (193) брак засвідчення апелятивної основи *grotnik* в SStp і в Лінде, також немає сьогодні прізвища *Żerdnik*; але й

¹ В. Крежа, op.cit, с. 87.

б) цілий клас слів – назв місцевостей типу *Kobierniki* (2 назви в Плоцькому та Сандомирському повітах), *Koleśniki* (2 назви в Монецькому та Сувальському повітах), *Mudlniki* (частина Кроводжі в Кракові, давніше село), *Grotniki* (3 назви), *Owczary* (6 назв), *Piekary* (17 назв, в тому числі місто *Piekary Śląskie*), *Smolary*, *Świątniki*, *Żyrdniki* і т.д.¹ Початково, коли вони означали групи населення, що займаються конкретною професійною діяльністю, напр. людей, що виготовляють килими, наконечники, мило..., людей, що прислужують у святинях, що займаються вигодовуванням і випасом коней, овець, свиней..., вони мали чоловічо-особові форми *Kobiernicy*, *Grotnicy*, *Żyrdnicy*, *Piekarze*, *Smolarze*..., з часом, коли стали місцевими назвами, були змінені на нечоловічо-особові (первинні форми знахідного відмінка множини)², коли стали місцевими назвами. Були ще в ХХ столітті села *sitarskie*, напр. в околицях Білгорая, відомі в Польщі і за межами, про що свідчить хоч би цитата з Мельхіора Ваньковича: «Син збагаченого ситаря з Білгорайського, який, зробивши масток на висилці сит до Росії, купив [...] фільварок (*Ziele* на *kraterze*, Варшава 1957, с. 229, за *SJPDor*)», але назви місцевості *Sitniki* в Польщі немає. Не виявлено таких назв в монографічних дослідженнях із південно-східних просторів на кордоні з Україною³, в словнику *Місцеві назви Польщі...* натомість знаходимо 17 назв типово топографічних (фізіографічних) *Sitno* з формантом - ьно, утворених від основи *sito* 'sitowisko' або *sit* 'декілька видів багнистих рослин' і декілька інших, напр. *Sitnik* - від *sitnik* 'місце, поросле очеретом', село в Бяльському повіті, *Sitnica* – від назви ріки *Sitnica*, село в гміні Беч⁴. Це спонукає до міркувань, але пояснюється, можливо, фактом, що типовою в польській мові професійною назвою людей, що займаються виготовленням сит була назва *sitarz*, *sitarze*, а не *sitnik*, *sitniki*. Також ця стара професійна назва закріплена в міській ономастиці, напр. вул. *Sitarska* в Бялостоці, коли, наприклад, назва вул. *Sitnicka* у Білій Підляській походить від назви ближньої місцевості *Sitnik*.

В українській мові натомість однаково типовою, як *sitar*, була професійна назва *sitник*, яку без будь-якої кваліфікації подають словники від Б. Грінченка аж по Новий словник української мови (НСУМ). Так також, крім прізвищ у вигляді *Ситник*, виникали назви місцевості *Ситники* = *Sytnyku*. Є сьогодні на Україні три села з такою назвою у Львівській, Київській та Сумській областях⁵, яких тут вже детальніше не представляємо (це вимагало б пошуків в джерелах української мови). Варто, однак, зазначити, що серед багатьох інших українських професійних (службових) назв ми не знаходимо структурних відповідників в професійних (службових) назвах в Польщі. За приклади послужать Медяники – дві назви в Полтавській області, пор. *медяник* 'медовий пиріг', але як це пов'язати з назвою професії? Чи *медяник* – це також 'пекар обрядових виробів (з прісного, дріжджового і несоленого тіста)?; *Решетники* – одна назва в Полтавській області від *решітник* 'той, хто продає решета': *решето* (Грінченко IV 14), коли в польській мові немає назви місцевості *Rzeszotniki*, але є 7 назв *Rzeszotary* в гміні Сьвйонтники біля Кракова, біля Легніці і в Серпечькому повіті на Мазовші (NMP XII 153-154), немає прізвища *Rzeszotarz*, але є *Rzeszotnik* (21 носій); *Сідельники* – одна назва у Львівській області, від *сідельник* (Грінченко і НСУМ не мають, є *сідляр*): *сідельце*, а то від *сідло*, якій відповідає інша зі

¹ Подані приклади походять зі словника *Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany* під ред. К. Rymuta, В. Czorek-Корціух і У. Біжак, т. 113, Kraków 1996-2016 (ще не завершений). Див. теж Z. Klemensiewicz, Т. *Lehr-Splawiński*, S. *Urbańczyk*, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa, 1955, с. 279, W. Kuraszkiwicz, *Gramatyka historyczna języka polskiego. Podstawowe wiadomości z wyborem tekstów staropolskich do ćwiczeń*, Warszawa 1972, с.118.

² J. Łoś, *Gramatyka polska. Cz. 3: Odmienna (fleksja) historyczna*, Lwów 1927, с. 34, 44-46.

³ Cz. Kosyl, *Nazwy miejscowe dawnego województwa lubelskiego*, Wrocław 1978; W. Makarski, *Nazwy miejscowości dawnej ziemi sanockiej*, Lublin 1986; W. Makarski, *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin 1986; A. Czapla, *Nazwy miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, Lublin 2011, також *Dzieje Lubelszczyzny*. Т. IV. *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego* опрац. S.Wojciechowski, A. Sochacka, R. Szczygieł, Warszawa 1986.

⁴ *Nazwy miejscowe Polski...*, op.cit. XIII 211-214.

⁵ Д.Бучко, Інверсійний словник ойконімів України. *Słownik a tergo ojkonimów Ukrainy*, Lublin 2001, с. 195.

структурної точки зору давня назва села *Siodlary* біля Отмухова в Ниському повіті – від основи *siodlarz* 'ремісник, що виготовляє сідла' (NMP XIII 206). *Житники* – дві назви в Вінницькій і Київській областях, яким польською відповідали б *Żytniki* : *żytnik* : *żyto*; у свою чергу, українській назві місцевості *Куропятники* в Полтавській області відповідала польська назва місцевості *Kuropatniki*, зникле село в парафії Бнін біля Курника в Познанському повіті, обидві походять від *kurop (i) at (w) nik*, *kuropetwnik* 'людина, що належить до службового населення, що займається ловлею куріпок (NMP V 490) .

Подані приклади повинні були підтвердити, що і в мовах, які близькоспоріднені, структурна відповідність назв (професійних і прізвищ, а також пов'язаних із ними назв місцевості) тих самих семантичних типів не мусить бути цілковита; на практиці розрізняють їх два суфікси: *-nik/-ник* і *-niki/-ники*, а також *-arz/-ap* і *-aru* (після твердого або м'якого приголосного). Тим більш неповна буває лексична відповідність. Методологічно обґрунтованою є реконструкція загальних назв із власних назв.

У випадку прізвищ *Sytnik*, *Sitnik* граматична відповідність цілковита:

– прізвище *Sytnik* є частково полонізованим відповідником українського прізвища *Ситник*, яке утворене від апелятивної основи *ситник* 'ремісник, що виготовляє сита'; цілковитим структурним і семантичним відповідником цього прізвища в польській мові є *Sitnik*;

– в українській мові від апелятивної основи в множині виникли назви місцевості Ситники, в польській мові не зазначено назви місцевості *Sitniki*, як також назв *Sitary*, *Sitarze*;

– статистичні дані і сучасне розміщення прізвищ *Sitarz* // *Siciarz* і *Sitnik* (разом 5 689 носіїв) на території Польщі вказують, що типовим у польській антропонімії є прізвище *Sitarz* / *Siciarz* (4 487 = 78,8%), менш типовим прізвище *Sitnik* (1 202 носії = 21,2%). *Sitnik* – це прізвище східного пограниччя, виступає також на західних і північних землях в результаті повоєнної міграції (транслокації) населення з давніх меж Речі Посполитої, тобто з етнічних земель України і Білорусі.

З представленого аналізу можна зробити загальний висновок: можна бути справжнім поляком і мати українське прізвище, як також можна бути справжнім українцем і мати польське прізвище. Виникає це з факту існування в слов'янських мовах однакового ресурсу мовних засобів – в основному морфологічних, і дуже значного ресурсу спільної всім слов'янам лексики (структурної і семантичної ідентичності слів). Крім того, спільні польські, українські, білоруські прізвища, не виключаючи регіональних відмінностей, є наслідком і спадком державного зв'язку Польщі з Великим Литовським Князівством, в складі якого були землі і населення Білорусі, і Україна, а державною мовою до 1696 р. була старобілоруська (білоруська з сильною домішкою церковнослов'янських елементів).

¹⁷ Б. Крея, *op.cit.*, с. 87

¹⁸ Подані приклади походять зі словника *Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany* під ред. К. Rymuta, В. Szopek-Korciuch і U. Bijak, т. 113, Краків 1996-2016 (ще не завершений). Див. теж Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Варшава, 1955, с. 279, W. Kuraszewicz *Gramatyka historyczna języka polskiego. Podstawowe wiadomości z wyborem tekstów staropolskich do ćwiczeń*, Варшава 1972, с. 118.

¹⁹ J. Łoś, *Gramatyka polska. Cz. 3: Odmienna (fleksja) historyczna*, Львів 1927, с. 34, 44-46.

²⁰ Cz. Kosyl, *Nazwy miejscowe dawnego województwa lubelskiego*, Вроцлав 1978; W. Makarski, *Nazwy miejscowości dawnej ziemi sanockiej*, Люблін 1986; W. Makarski, *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Люблін 1986; A. Czaplą, *Nazwy miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, Люблін 2011, також *Dzieje Lubelszczyzny. T. IV. Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego* опрац. S. Wojciechowski, A. Sochacka, R. Szczygieł, Варшава 1986.

²¹ *Nazwy miejscowe Polski...*, *op. cit.*, XIII 211-214.

²² Д. Бучко, *Інверсійний словник ойконімів України. Словник a tergo ойконімів*, Люблін 2001, с. 195.

*М. Sytnik, Mieszanie, «*Rekopis*» (Warszawa) 2004, №3, с.1-2. Передрук в *Michał Sytnik polonista*. Ред. В. Wilczewska, Białystok 2018, с. 15-24.

⁶ *Словник старопольських особових назв* під ред. і з вступом В. Ташицького, т. 1-6, Вроцлав-Варшава-Краків 1965-1983; т. 7 Додатково опрацьований в Zakładzie Польської Ономастики під кер. М. Малец, Вроцлав...1984-1987.

⁷ *Словник прізвищ* I, с. V.

⁸ Ширше представив цю проблематику у рефераті *Прізвища прикордонної зони у світлі географії і статистики* на Х польсько-українському методологічному Транскордонному Симпозіумі, Воля-Угруська, 26-27 травня 2017 р. Теоретичний початок досліджень цього роду мої перевіряють докторанти: магістр Наталія Бочек, *Прізвище Kotarba // Koterba у світлі мовної географії* (реферат згаданому Симпозіумі) і магістр Зузанна Вусько, *Прізвище Gogółka у світлі мовної географії* (стаття готова до друку).

⁹ До групи прізвищ з окресленою частотою 0 «зараховуються особи, про яких в банку [даних] немає детальнішої інформації (напр. місця проживання). Сюди належать також особи, котрі в 1990 р. вже не жили. У групі прізвищ з частотою 0 знайшлося багато zdeформованих фор під час занесення їх у комп'ютери». (*Словник прізвищ...*, с. VIII-IX).

¹⁰ Б. Крея, *Словотвір польських прізвищ. Суфіксальні структури*, Краків 2001.

¹¹ К. Римут, *Прізвища поляків. Словник історично-етимологічний*, т. I-II, Краків 1999-2001.

¹² Б. Крея, *op. cit.*, с. 8-83.

¹³ *Старольський словник*, ред. кер. С. Урбаньчик, т. 1-11, Вроцлав-Краків 1953-2002.

Стаття надійшла до редакції 12.12.2018 р.

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ, УЖИТИХ У МОВОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ ЯРОСЛАВА-БОГДАНА РУДНИЦЬКОГО

У статті охарактеризовано словотвірну структуру лінгвістичних термінів, ужитих у мовознавчих працях Ярослава-Богдана Рудницького.

Ключові слова: лінгвістика, лінгвістичні терміни, словотвірна структура, слово-термін, термін-комполит, термінологічне словосполучення (терміносполука).

Леся Гапон. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ, УПОТРЕБЛЕННЫХ В ЯЗЫКОВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ ЯРОСЛАВА-БОГДАНА РУДНИЦКОГО

В статье охарактеризована словообразовательная структура лингвистических терминов, употребленных в языковедческих трудах Ярослава-Богдана Рудницкого.

Ключевые слова: лингвистика, лингвистические термины, словообразовательная структура, слово-термин, термин-комполит, терминологическое словосочетание (терминосочетание).

Lesya Hapon. WORD-FORMATION CONSTRUCTION OF WORD-TERMS IN YAROSLAV RUDNYTSKYJ'S LINGUISTIC PAPERS

The present article is to research the word-formation construction of word-terms in YaroslavRudnytskyj's linguistic papers.

Keywords: linguistic, professional vocabulary, word-formation construction, word-term, composite term, term-collocation.

Здобуття Україною незалежності зумовило пожвавлення демократичних процесів у суспільстві, що відобразилось також і на становищі науки про мову, одним із основних завдань якої стало заповнення прогалін в історії свого розвитку.

Усебічного вивчення заслуговує наукова творчість Ярослава-Богдана Рудницького (1910–1995 рр.) – визначного українського мовознавця діаспори, який зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної лінгвістики ґрунтовними працями з етимології, лексикографії, ономастики, топоніміки, діалектології, історії української літературної мови і соціолінгвістики.

Перші кроки щодо популяризації творчого доробку Я. Рудницького вже зроблено. Ім'я Я. Рудницького та його ідеї згадуються в дослідженнях сучасних українських учених С. Бевзенка, М. Худаша і М. Демчук, Г. Бучко і Д. Бучка, С. Вербича, Г. Аркушина, С. Бевзенка, М. Лесіва, С. Вакульчука, К. Іваночка, О. Мельничука, Г. Мацюк, О. Кривошеєвої, Н. Мартинишин, Г. Шміло. Стисло окреслено основні напрями мовознавчих досліджень Я. Рудницького у статтях Я. Дзири, Г. Дідківської, Р. Зорівчак, В. Шендеровського. У розвідках З. Бичка і С. Гіряк розглянуто діалектологічні та соціолінгвістичні напрацювання відомого славіста діаспори. До інформаційно насичених зарубіжних джерел, доступних сучасним дослідникам, належать праці діячів діаспори: біографічні виклади Т. Носко-Оборонів, О. Войценко; бібліографічні видання М. Мандрики, С. Голутяка-Галліка; публікації Т. Примака, Г. Семенюк, Я. Славутича. Комплексне дослідження мовознавчої спадщини вченого здійснено в монографії Л. Гапон.

Розкриття засад українознавчої концепції Я. Рудницького передбачає також вивчення його лінгвістичної термінології.

Мета цієї статті – проаналізувати структуру та з'ясувати лексико-семантичні особливості лінгвістичних термінів, уживаних у мовознавчих дослідженнях вченого.

Слід зазначити, що Я. Рудницький стояв біля першовитоків створення української термінології. Особливо цінний для істориків мови матеріал знаходимо в розвідках: «Із військово-воєнного словництва» [9, с. 80–85], «Із спортової (спортивної) термінології» [9, с. 85–88], «Дещо про українську технічну термінологію» [9, с. 89–90], «Дещо про нашу хемічну термінологію» [9, с. 90–92], «Основна граматична термінологія» [9, с. 100–103].

У мовознавчій діяльності Я. Рудницький використовував терміни, які «*прийняла і устійнула Комісія Мови НТШ у Львові на своїх засіданнях в р. 1935 і 1936*» [7, с. 5]. Зауважимо, що вибрано їх було з матеріалів реферату, укладеного й запропонованого Комісії до розгляду самим Я. Рудницьким, який усвідомлював значення традиції для вироблення й удосконалення лінгвістичних термінів. Перелік цих термінів учений виклав у роботах: «Як говорити по-літературному» (1946), «Український правопис» (1949) та ін. У них подано терміни для номінації понять із фонетики, графіки та орфографії, морфології, синтаксису, що відображає тогочасний ступінь наукового осмислення структури української мови. Терміни для позначення спеціальних понять ономастики, діалектології, історії мови, соціолінгвістики знаходимо в низці відповідних праць мовознавця.

Учений дотримувався задекларованого І. Огієнком принципу: «Рідній мові повинна відповідати рідна термінологія» [2, с. 97]. Орієнтуючись передовсім на власне українську лінгвістичну термінологію, творцями й упорядниками якої були С. Смаль - Стоцький і Ф. Гартнер, Я. Рудницький використовував лінгвістичні терміни власне українського походження. Загалом їх можна поділити на дві групи:

1) одиниці, вживані лише в спеціалізованому термінному значенні (*іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, відмінювання, дієвідмінювання, приросток, наросток, звучня, слівня тощо*);

2) загальноживані слова, які внаслідок термінізації набули відповідної семантики й уживаються у функції термінів (*рід, число, особа, час, спосіб, вид, стан, частка тощо*).

За спостереженнями мовознавців, в українській лінгвістичній термінології домінують специфічні мовні одиниці (90%).

У мовознавчих працях ученого також поширені терміни іншомовного походження. Серед цих лексем переважають запозичення з грецької (назви лінгвістичних дисциплін та напрямів: *антропонімія, етимологія, фонетика, грамати́ка, синтакса*; назви мовних одиниць: *архаїзм морфема, лексика*) та латинської мов (назви процесів: *аббревіація, афіксація, артикуляція, палаталізація, інтонація, субстантивізація*; назви мовознавчих одиниць: *африката, ад'єктив, апелятив, композит, інфікс*; назви відмінків: *аблатив, акузатив, генітив, номінатив* тощо).

Особливе місце серед запозичень посідають інтернаціоналізми – терміни, які в тому самому вигляді та значенні вживаються в різних мовах: *метафора* (укр.) – *Metapher* (нім.) – *Metaphor* (англ.) – *Métaphore* (фр.); *архаїзм* (укр.) – *Archaismus* (нім.) – *Archaism* (англ.) – *archaïsme* (фр.); *синтаксис* (укр.) – *Syntax* (нім.) – *Syntax* (англ.) – *syntaxe* (фр.) тощо.

Уживаючи терміни іншомовного походження, Я. Рудницький спеціально демонструє можливість утворення й використання в науці термінів українського походження: *білябіяльний – двогубний* [7, с. 60–62]; *фонетика – звучня, семантика – значіння, флексія – словозміна, синтакса – складня* [6, с. 60–63]. Таке використання запозичених одиниць поряд із рідномовними термінами свідчить про намагання Я. Рудницького, як і інших українських учених, наблизити українську науку до європейського культурного й інтелектуального простору [1, с. 14].

Характерні риси термінів простежуються насамперед в їхній структурі, яка забезпечує ефективне вираження семантики цих специфічних мовних одиниць. Термінопозначення для лінгвістичних понять, ужиті в працях Я. Рудницького, за властивою їм структурою

поділяються на синтетичні (однослівні) та аналітичні (багатослівні). Йдеться про терміни-слова (унітерми), терміни-композиції та термінологічні словосполучення (терміносполуки). Унітерми складають 29% від загальної кількості зафіксованих термінів, наприклад: *наголос, наросток, приросток, говірка, звук, лапки, час, частка, твір, складня, фонема, дериват, голосівка, приголосівка* тощо.

Необхідно вказати, що частина з таких термінів усталилась і в сучасній українській літературній мові (*наголос, говірка, звук, лапки, час, частка* тощо). Проте для більшості розглянутих термінів характерні певні риси, пов'язані з формуванням західноукраїнського варіанта української літературної мови. Наприклад, Я. Рудницький послуговується назвами відмінків на зразок: *називник, родівник, давальник, знахідник, орудник, місцевик, кличний*. Учений також використовує форми термінів, які відбивають на письмі особливості їхньої західноукраїнської вимови (*йменник, альфабет, ортографія, ортоєнія, льокалізм, морфольогія* тощо).

Часто в працях дослідника знаходимо паралельне вживання, тобто поряд із термінами з мовознавчого арсеналу західноукраїнських лінгвістів учений використовує й усталені в сучасній літературній мові термінопозначення, як-от: *приголосівки – приголосні звуки, голосівки – голосні звуки* [6, с. 8]; *протинка – кома* [6, с. 53]; *середник – крапка з комою* [6, с. 53]; *давальник – давальний відмінок* [6, с. 60], *знахідник – знахідний відмінок* [6, с. 61], *звучня – фонетика* тощо [5, с. 7].

Терміни-слова поділяються на дві групи:

а) непохідні лексеми: *акут, вид, дефіс, звук, ідіома, кома, фраза, аргумент, форма*;

б) похідні утворення: *афіксація, акутований, акцентуація, жаргонізми, вигук, видих, визвук, орудник, вокалізація, голосівка, діалектизм, звучня, ікання, слівня, москалізм, назвук, наросток, складня*.

Серед похідних термінів переважають суфіксальні деривати: *називник, родовик, звучня, слівня, складня, гортанка, голосниці, додаток, запозичення (позичка), м'якшення, прикладка, протинка, розділка, частка (частиця)* тощо. Незначною є кількість префіксальних утворень (*визвук, назвук*) та нульсуфіксальних дериватів (*притиск, уклад*).

Аналізовані афіксальні слова-терміни утворені за допомогою суфіксів *-ість, -ння(-ення), -ик, -к-а, -н-я, -аці-я*, префіксів *ви-, на-, пере-, не-, без-, а-* та нульового суфікса. Для таких дериватів характерна переважно прозора мотивованість, а їхня словотвірна структура розкриває зміст позначуваних понять. Адже, як зауважують термінологи, «афікс завжди включає термін у певну матрицю системи, тому семантичне навантаження його у зв'язку з цим інше, ніж у загальнонародній мові: конкретніше, чіткіше» [3, с. 168].

У мовознавчих працях ученого засвідчені також терміни-композиції, які складають біля 3,5%, як-от: *одноріччя, дворіччя, словосполучення, словотвір, дієслово, дієприкметник, дієприслівник, загальнонавчана (лексика), офіційно-діловий (стиль), розмовно-оповідне (речення), семантико-стилістичні (особливості)* тощо. Утворені вони шляхом осново- та словоскладання. Зазначимо, що ці способи словотворення в лінгвістичній термінології вважаються малопродуктивними [3, с. 171]. У досліджуваному матеріалі вони представлені лише невеликою кількістю одиниць. Найчастіше терміни - композиції утворені:

а) складанням іменникової та дієслівної основи (*назвознавство, мовознавство, правопис, словозміна, словоскладання, звуконаслідування, словотвір*);

б) складанням числівникової та іменникової основи (*двогубний, дворіччя, двокрапка, двомовний, багатомовний, півзм'якшення*);

в) двох іменникових основ (*словоформа, словосполучення*).

Дуже часто така деривація супроводжується суфіксацією (*мовознавство, словоскладання, двогубний*) або нульовою суфіксацією (*словотвір, правопис* тощо). Внутрішня форма цих складних термінів також прозора.

Серед терміноодиниць, уживаних у мовознавчих працях Я. Рудницького, знаходимо складні слова з міжнародними компонентами на зразок *антро-, моно-, орто-, -граф, -графія*,

-логія, -онім, наприклад: антропонім, морфольогія, ортоепія, ортографія, термінологія, топономастика, фонологія, фразеологія та под.

Найбільшу кількість термінопозначень, використаних у лінгвістичному доробку Я. Рудницького (67,5 %), становлять термінологічні словосполучення. У мовознавчих працях ученого функціонують здебільшого складені іменникові терміни, виражені безприйменниковими і прийменниковими синтаксичними конструкціями. Серед них виокремлюємо двокомпонентні (*науковий стиль, складневі архаїзми, шипучі приголосівки, поширене речення, прикметниковий придаток* тощо) і багатоконпонентні (*апелятивна функція наголосу, м'якшення коронального типу, твори з реальним значінням, твори з чуттєво-експресійним забарвленням*).

Двокомпонентні терміносполуки утворені здебільшого сполученням:

а) іменника з прикметником (останній конкретизує значення іменника), наприклад: *наголошений склад, приголосний звук, займенниковий прислівник, чоловіча відміна, напереднє приподібнення, притакливе речення* тощо;

б) двох іменників: *придаток способу, категорія пня, експанзія наростка, окситонез наростка, здовження приголосівок (подвоєння приголосівок), зрізничкування мови*.

Обидва складники значної частини цих терміносполук є компонентами українського походження (*голосний звук, живий наросток, мовний знак, говіркові слова, діління слів*). Однак у роботах мовознавця часто трапляються терміносполуки, утворені поєднанням слів іншомовного та слов'янського походження: *динамічний наголос, монотонічний наголос, фонетична будова, дериваційні зв'язки, акцентований голосний*. Незначну кількість спеціальної мовознавчої лексики репрезентують сполуки, які складаються з двох слів іншомовного походження: *синтаксичний архаїзм, діяктологічна транскрипція, ітеративна вокалізація, релевантна опозиція, компаративний формант, циркумфлексований склад, каузативна вокалізація*. Це переважно інтернаціоналізми, які вживаються в лінгвістичній термінології різних європейських мов.

Багатоконпонентні терміносполуки становлять собою поєднання:

а) іменника, прикметника й іменника: *м'якшення приголосівок груп, пень теперішнього часу, пень минулого часу, іменники середнього роду, прикметник дієприкметникового походження, зник глухих голосівок, твори з чуттєво-експресійним забарвленням, твори з нейтральним значінням*;

б) прикметника та двох іменників: *генеалогічна класифікація мов, морфологічна класифікація мов, граматична функція наголосу, неправильне ступенювання прикметників, слабка позиція глухих, сильна позиція глухих* тощо;

в) двох прикметників із іменником (*українська церковно-слов'янська мова*);

г) трьох іменників (*спрощення груп приголосних*);

д) чотирьох і більше компонентів (*порівняльна фонетика слов'янських мов*).

Термінологічність цих та інших багатоконпонентних словосполучень підтверджує наявність дефініцій у термінографічних працях, наприклад: *спрощення груп приголосних – втрата одного із звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду слабких редукованих [ь] і [ь']* [10, с. 637]. Багатослівні лінгвістичні терміни – це здебільшого закриті словосполучення, до яких неможливо включити інші елементи або замінити окремі його компоненти іншими лексемами (*дієслово dokonаного виду, пень теперішнього часу*).

Отже, в українськомовній лінгвістичній спадщині автора переважають питомі слов'янські терміни, що зумовлено його орієнтацією на внутрішньомовні ресурси. Терміни іншомовного походження вживаються в працях Я. Рудницького у зв'язку з уведенням нового наукового поняття до української лінгвістичної галузі і прагненням автора долучитись до загальноєвропейського рівня мовознавчої науки.

Структура лінгвістичної термінології Я. Рудницького відбиває процес спеціалізації слів і словосполучень. Термінопозначення для лінгвістичних понять, ужиті в працях ученого, поділяються за своєю структурою на синтетичні (однослівні) та аналітичні (багатослівні). Унітерми складають 29% від загальної кількості уживаних термінів, терміни-

композити – 3,5%, терміносполуки – 67,5%. Багатокомпонентність у лінгвістичній термінології мовознавця пов'язана з поступовим розширенням термінологічної одиниці, що веде до конкретизації терміна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гапон Л. О. Характеристика лінгвістичних термінів Ярослава-Богдана Рудницького за походженням / Zbióg artykułów naukowych Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej. – Варшава, 2016. – С. 11–16.
2. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К., 2001. – 440 с.
3. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 216 с.
4. Рудницький Я. Вступ до слов'янознавства / Я. Рудницький. – Мюнхен, 1948. – 79 с.
5. Рудницький Я. Мовна та правописна справа в Галичині / Я. Рудницький. – Львів, 1937. – 16 с.
6. Рудницький Я. Нарис граматики старо-церковно-слов'янської мови. – Мюнхен, 1947. – 142 с.
7. Рудницький Я. Український правопис / Я. Рудницький. – Вінніпег, 1949. – 64 с.
8. Рудницький Я. Українська славістика та її завдання / Я. Рудницький. // Завдання слов'янської філології й українська славістика. – Аугсбург, 1948. – С. 14–29.
9. Рудницький Я. Як говорити по-літературному / Я. Рудницький. – Прага, 1941. – 104 с.
10. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К., 2000. – 752 с.

Стаття надійшла до редакції 27.12.2018 р.

ТЕРМІН «ВЫСТУПЪ» У ПРАВІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА СПЕЦИФІКА ЙОГО ВІДТВОРЕННЯ В ПЕРЕКЛАДІ ПЕРШОГО ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

У статті висвітлено особливості відтворення юридичної лексики в контексті часовіддаленого перекладу правових пам'яток. Обґрунтовано доцільність врахування комплексного значення лексеми мови оригіналу при її відтворення цільовою мовою (на прикладі відтворення терміна «выступъ» у перекладі Першого Литовського статуту англійською мовою).

Ключові слова: часовіддалений переклад, лінгвокультура, семантична структура, комплексне значення лексеми, зіставний семантичний аналіз, контекстний аналіз.

Роман Карагодін. ТЕРМІН «ВЫСТУПЪ» В ПРАВЕ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО И СПЕЦИФИКА ЕГО ПЕРЕДАЧИ В ПЕРЕВОДЕ ПЕРВОГО ЛИТОВСКОГО СТАТУТА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

В данной статье освещены особенности передачи юридической лексики в контексте диахронического перевода памятников права. Обоснована целесообразность учёта комплексного значения лексемы языка оригинала при её передаче целевым языком (на примере передачи термина «выступъ» в переводе Первого Литовского статута на английский язык).

Ключевые слова: диахронический перевод, лингвокультура, семантическая структура, комплексное значение лексемы, сопоставительный семантический анализ, контекстуальный анализ.

ROMAN KARAGODIN. THE TERM «ВЫСТУПЪ» IN THE LAW OF THE GRAND PRINCIPALITY OF LITHUANIA AND SPECIFIC FEATURES OF ITS RENDERING IN TRANSLATION OF THE 1ST LITHUANIAN STATUTE INTO ENGLISH

The author elucidates specific features of rendering legal vocabulary within the context of diachronic translation of law monuments and hereby proves expediency of taking into account the complex meaning of a source language lexeme while rendering it into the target language (as based on rendering the term «выступъ» in the translation of the First Lithuanian Statute into English).

Keywords: diachronic translation, culture of language, term system, semantic structure, complex meaning, contrastive semantic analysis, contextual analysis.

Через еволюцію правової думки хронологічно віддалені правові акти вже більше не слугують для регуляції відповідних правовідносин. З огляду на це завданням часовіддаленого перекладу є відтворення не стільки юридичної спрямованості тексту, скільки особливостей правової культури держави, у якій створено вихідний текст. Ці особливості знаходять відображення у відповідних лексичних одиницях вихідної мови і підлягають передачі засобами мови перекладу. Проте така передача не завжди може бути здійснена шляхом підбору прямого відповідника в цільовій мові, адже нерідко поняттєво-категорійні апарати двох різних мов не співпадають (звідси – явище лексичної безеквівалентності чи часткової еквівалентності). За таких умов перекладачеві належить знайти оптимальний варіант перекладу, за допомогою якого уможливити збереження релевантного семантичного навантаження за відсутності точного еквівалента.

У контексті передачі значень лексичних одиниць при часовіддаленому перекладі правових пам'яток окремо належить згадати про відтворення полісемантів, адже одне з його основних завдань – це передати особливості юридичного мислення, характерні для певного

етносу в певну епоху, а ці особливості нерідко знаходять відображення у семантичній множинності лексем. Варто зауважити, що часово віддалені юридичні тексти більше навантажені багатозначними лексемами, ніж сучасні, що є наслідком формування чіткої правової термінології: у процесі її становлення узуально нейтральні лексеми із ширшим спектром значень були замінені вузькоспеціалізованими галузевими термінами. Проектуючи семантику таких лексем у юридичну площину, не потрібно залишати поза увагою комплексне значення всієї лексеми. Адже, як підмітив Р. Ленекер, мовці сприймають лексему не в її окремому значенні, а як комплексну категорію, сукупність окремих значень у їхніх взаємозв'язках [25, с. 135–136]. Тому перекладачеві правових пам'яток нерідко варто намагатися відтворити не тільки певне вузьке значення, притаманне якомусь одному контексту, а й інші значення, які крізь призму лінгвокультури здатні пролити світло на особливості юридичного мислення певного народу в певну епоху.

Матеріалом для дослідження є середньоукраїнський текст Першого Литовського статуту (1529 р.) [11, с. 31–131] та його англійськомовний переклад пера К. фон Льове (1976 р.) [34, с. 19–119]. У цій правовій пам'ятці на позначення юридичних явищ нерідко вживаються лексеми із широким значенням, яким у сучасних мовах відповідають галузеві терміни. Окреслене явище є наслідком часового розвитку терміносистем і ставить ряд специфічних завдань перед перекладачем. Одним із таких полісемантів є «выступь».

Мета статті – проаналізувати особливості перекладу англійською мовою середньоукраїнської лексеми «выступь» у тексті Першого Литовського статуту крізь призму зіставлення семантичної структури цієї лексеми із семантичною структурою її можливих відповідників у сучасній англійській мові.

Спершу належить з'ясувати значення лексеми «выступь» у середньоукраїнській мові. Відповідно до словникових дефініцій, «выступь» – це «1. Учинок (переважно поганий), провина. 2. Злочин» [9, с. 70]; «вчинок гідний кари, переступ, неправість, гріх» [3, с. 458–459]. Як видно із визначень, за своєю семантичною структурою ця лексема виходить за межі терміносистеми юриспруденції, означаючи переступи будь-яких норм – не обов'язково правових, а наприклад, етичних, моральних тощо. Про це, зокрема, свідчать правові акти, близькі за часом до Статуту 1529р., де лексему «выступь» неодноразово вжито на позначення вини в найширшому значенні («безъ нашего выступу зъ доконанья, съ тое твоее пріязни обернулъ ся еси намъ у великою неприязнь» [1, т. 1, с. 267–268]), включно з тими провинами, за які не передбачено юридичної відповідальності («если бы староста въ томъ братстве передъ братьею который выступъ учинилъ, тогда братья старшая и молодшая словы мають его карати» [2, с. 104]).

Стосовно ж сфери законодавства Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), терміном «выступь» тут окреслювались лише ті вчинки, які спричинювали негативні правові наслідки. Із позицій сучасної юридичної термінології такі вчинки позначають терміном «правопорушення» і характеризують його як протиправне, суспільно небезпечне, каране, винне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке передбачена юридична відповідальність [5, с. 203; 8, с. 455].

Враховуючи високу частотність семантичних конкретизацій при відтворенні терміна «выступь» у перекладі Статуту англійською мовою, доцільно розглянути основні типи правопорушень відповідно до теорії держави і права. Отож, правопорушення за ступенем суспільної небезпечності поділяються на злочини та проступки [5, с. 204; 8, с. 456–457]. Саме така семантична структура характерна і для терміна «выступь» в актовій мові ВКЛ, на що, зокрема, вказує «Довідковий словник юридичних термінів актовій давньої мови» І. П. Новицького, де «выступь» визначено як «проступок; злочин» [10, с. 6].

Наявність в аналізованого терміна двох вищезгаданих значень підтверджується й документами, сучасними Статуту, в яких слово «выступь» використовується на позначення:

- злочинів: «зрадца нашъ Глинский ... тотъ выступъ противку намъ вчинилъ» [1, т. 2, с. 39]; «абы тихъ князей Вяземскихъ и Мезецкихъ нашъ господарь его милость не казнилъ за

ихъ выступы» [1, т. 1, с. 136] (у цьому випадку мова йде про один із найважчих злочинів – державну зраду);

- проступків: «за тотъ выступъ ихъ виною нашою малою обложили» [2, с. 115] (йдеться про дрібне правопорушення, покарання за яке обмежується «виною малою», тобто невеликим штрафом);

- правопорушень будь-якого типу – як злочинів, так і проступків: «винныхъ карати с права, водле выступу каждого» [2, с. 166]; «водлугъ великости и подобы выступовъ своихъ» [1, т. 1, с. 74] (терміном «выступъ» тут позначається будь-яке протиправне каране діяння, тобто правопорушення, яке за ступенем суспільної небезпечності є або злочином, або проступком у кожному конкретному випадку).

Оскільки текст Статуту належить до правового дискурсу, то тут термін «выступъ» вживано на позначення правопорушень (залежно від контексту – правопорушень у загальному чи його окремих типів – див. Додаток).

К. фон Льове у більшості випадків переклав «выступъ» терміном «crime» (див. Додаток), який в англійському правовому дискурсі вживається головно на позначення злочинів – дій, що порушують кримінальне законодавство [30, с. 124; 18, с. 113; 36, т. 3, с. 270]. Поряд із цим значенням лексему «crime» іноді застосовують у широкому значенні – правопорушення всіх типів: «an illegal act in general» [19, с. 78]. Таке застосування, однак, назвати беззаперечно правильним навряд чи можна, оскільки в англо-американському праві значення терміна «crime» охоплює лише різної тяжкості злочини, але не інші, незлочинні правопорушення [17, с. 427]. У зв'язку із цим є підстави стверджувати, що для відтворення терміна «выступъ» термін «crime» є занадто вузьким. Варто зазначити, що К. фон Льове відтворив ним же і лексему «злочинство» – злочин [13, т. 1, с. 324; 11, с. 234], де такий вибір є цілком виправданим.

У пошуках можливих еквівалентів терміна «выступъ» доцільно звернутись до латиномовного тексту Статуту (1530 р.), оскільки це дає змогу розглянути терміносистему актової мови ВКЛ крізь призму зіставлення із латинськомовним правовим дискурсом інших тогочасних держав (зокрема Англії), а також відстежити відтворення окремих термінів сучасною англійською мовою. (Варто зазначити, що К. фон Льове користувався лише кириличним оригіналом пам'ятки, на що він сам вказав у передмові до перекладу [34, с. 13]).

Отже, у латиномовному тексті Статуту як еквіваленти терміна «выступъ» вжито лексеми «delictum» та «excessus» (див. Додаток). Щодо терміна «delictum», за своїм значеннєвим спектром він подібний до «выступъ». Так, у загальному, не галузевому значенні він означає порушення норм поведінки, хибний вчинок, провину [32, с. 509], гріх [28, с. 317]. Тоді як у царині права його найточніше визначено як «порушення встановлених законом стандартів» (мій переклад. – Р. К. [15, с. 539] – тобто правопорушення (в широкому сенсі: як злочини, так і проступки) [ibid]. До слова, в латиномовних правових актах Англії аналізований термін вживається в надзвичайно широкому спектрі значень, позначаючи від дрібних проступків (Постанова про ціни на хліб та ель, 1266 р. [35, с. 200]) і аж до тяжких злочинів (Статут Мальборо 1267 р. [35, с. 20]), а також правопорушення загалом (Петиція баронів 1258 р. [7, с. 139], Вельський статут 1284 р. [35, с. 56]). Що ж стосується терміна «excessus», то він є синонімом «delictum»: його загальне значення – відхилення (від норми, правила стандарту), надлишок, надмірність, зловживання [28, с. 388], яке відповідно проектується і в юридичну площину [ibid]. Правовий аспект цього терміна значно слабше виражений, ніж терміна «delictum», і саме цим, ймовірно, пояснюється частотне переважання останнього в латиномовних актах Англії: «excessus» вживається тут вкрай рідко і здебільшого – взаємозамінно з «delictum» (Баронські статті 1215 р. [7, с. 129]; Велика хартія вольностей [27, с. 465]). У зв'язку із цим варто зауважити, що в латиномовному тексті Статуту простежується протилежна тенденція (див. Додаток) – переважання терміна «excessus». Згадана тенденція, ймовірно, пояснюється словотвірними чинниками: оскільки «выступъ» походить від «выступати» («виходити ... з власних границь» [3, с. 457]), а «excessus» – від «excedo» («відходити», «переходити», «виступати» [6, 1949, с. 335]), то у

семантичній структурі цих двох іменників спостерігається явище вторинної активації (термін Р. Ленекера [26, с. 64]) одного й того самого образу – образу виходу за грань.

Аналізуючи еквіваленти терміна «выступъ» у латиномовній версії Статуту, доцільно зіставити їх з еквівалентом терміна «злочинство», який К. фон Льове також відтворив як «crime». У латинському тексті Статуту «злочинство» відображено як «crimen» – термін, який у близьких за часом правових актах Англії вживано у спеціалізованому, вузькому правовому значенні – «злочин» (напр., Вестмінстерські положення 1259 р. [35, с. 11]; Статут Мальборо 1267 р. [35, с. 25]; Трактат Гленвіла 1187–89 pp. [22, с. 230]). Саме «crimen», а не «delictum» чи «excessus», відтворюється англійською як «crime» [пор. 35, с. 11; 35, с. 25; 16, с. 280]. Стосовно ж термінів «delictum» та «excessus», тенденція їх часовіддаленого відтворення є іншою.

Найпоширенішим відповідником термінів «delictum» та «excessus» як контекстуальних синонімів у значенні правопорушення загалом у перекладах латиномовних актів Англії сучасною англійською мовою є «offence» [27, с. 284, 295] – причому на позначення легших правопорушень вживається словосполучення «small / slight / trivial offence» [33, с. 119; 27, с. 284; 20, с. 303], тоді як на позначення важких правопорушень – «grave offence» [ibid]. У вузьких значеннях епізодично використовуються такі часткові еквіваленти, як «transgression» та «delinquency» [7, с. 129, пор. 20, с. 306; Magna 1914, с. 465, пор. ibid, с. 467, пор. 33, с. 125], а також «misdeed» [7, с. 105; пор. 33, с. 119].

На терміні «offence» як найчастіше вживаному відповідникові «delictum» та «excessus» варто зупинитися детальніше. Перш за все потрібно зауважити, що він має два основних юридичних значення: 1) правопорушення в загальному – «a violation of law» (це значення є проекцією в правову площину більш загального значення цієї лексеми – порушення будь-якого закону чи правила [21]); 2) злочин – «crime» [17, с. 427]. Причому, в сучасній англійській юриспруденції домінує тенденція називати терміном «offence» саме злочини [31, с. 340]. Наголошується на позначенні цим терміном правопорушень саме кримінальноправового характеру [36, т. 7, с. 305]. Однак, на відміну від терміна «crime», «offence» іноді вживається в широкому сенсі – на позначення не тільки злочинів, але і проступків: зокрема, виділяють «civil offence» [17, с. 281, 1627, 1751].

Термін «transgression» визначають як порушення, у юридичній площині – відповідно правопорушення [21; 4, с. 1019]. За своєю внутрішньою формою він є близьким до терміна «выступъ», оскільки бере початок від лат. «transgressio», що (як і «выступъ») означає «переступ» – «going across or over» [24, т. 2, с. 1640]. Однак стосовно сучасної юридичної лексики він є архаїзмом, який вживається у вкрай вузькому значенні – дрібний злочин (англ. «misdemeanor») [17, с. 1637]. Окреслена семантична обмеженість терміна «transgression» простежується і в перекладах латиномовних актів Англії, де він поряд із терміном «trespass» використовується як еквівалент терміна «transgressio» [пор. 35, с. 17; 33, с. 149], який на той час вживався у вузькому значенні – «дрібний злочин» [14, с. 20].

Іншим терміном для відтворення «delictum» та «excessus» є «delinquency». Одне зі значень цього слова – справді «правопорушення» [4, с. 293]. Проте варто зазначити, що згаданий термін також не є однозначним і не може вважатись ідеальним еквівалентом в силу низки побічних значень: дрібний злочин [18, с. 130; 21]; злочинність неповнолітніх [4, с. 293; 21].

Ще одним традиційним відповідником термінів «delictum» та «excessus», як вже було зазначено, є «misdeed» – «неправильний вчинок» («a wrong deed») [29], «зле або протиправне діяння («a wicked or illegal act») [21]. Як видно із дефініцій, у цій лексемі дещо слабше акцентоване юридичне значення, ніж у розглянутих вище відповідниках. Факт невисокої термінологічної окресленості цієї лексеми підтверджується й тим, що в більшості юридичних словників її дефініція відсутня, хоч сама лексема зрідка вживається як контекстний синонім до термінів «crime», «offence», «wrong», «delict» тощо, охоплюючи своїм значенням правопорушення різних типів – від незначних проступків і до важких злочинів, наприклад: «crime or other misdeed» [30, с. 237]; «crime or misdeed» [18, с. 178, 433]; «forcible entry and

detainer ... two separate misdeeds» [36, т. 4, с. 446]. (З юридичних словників дефініцію цієї лексеми подає, зокрема, словник В. І. Карабана: «провина, правопорушення, злочин, делікт; неналежна поведінка, лиходійство» [4, с. 658].) Як помітно, ця лексема за своєю семантичною структурою є досить схожою до «выступъ» («вчинок гідний кари, переступ, неправість, гріх» [3, с. 458–459]), адже обидві лексеми не є повною мірою термінологічно сформованими, а натомість превалює широке значення – хибний вчинок, порушення певних норм (не обов'язково правових). Воно, у свою чергу, є гіперонімічним стосовно значення «порушення правових норм», «правопорушення».

Точність відтворення всієї семантичної структури лексеми «выступъ» (а не тільки контекстно релевантного значення «правопорушення») є цінною з позицій лінгвокультурології, адже в сукупному значенні цієї лексеми, ймовірно, відображено особливості правового мислення, правової культури населення ВКЛ, а саме – бачення правопорушення як порушення загальних норм поведінки (у ширшому ракурсі – погляд на правові норми як похідні від звичаїв та моралі, які й лягли в основу законодавства). З огляду на це «misdeed» видається оптимальним відповідником лексеми «выступъ». До того ж, на відміну від еквівалентів, розглянутих вище, «misdeed» не має побічних значень, які могли б спотворити розуміння сутності референта читачами цільового тексту.

Варто згадати, що К. фон Льове в одному з випадків (див. Додаток) застосував відповідник «evil deed», який за своїм значенням є синонімом «misdeed» («mis-» + «deed», префікс «mis-» означає «bad», «wrong» [29], а отже, «misdeed» = «bad deed», «wrong deed» = «evil deed»). З огляду на це, такий переклад теж можна вважати еквівалентним – як і у випадку з відповідником «misdeed».

Окрім тих англомовних відповідників терміна «выступъ», які наявні в перекладах правових актів середньовічної Англії, доцільно розглянути й ті, які використовуються в терміносистемі теоретичного правознавства. Один із них – «wrong». Хоч цей термін в англомовному праві переважно використовують вузько, на позначення цивільного правопорушення («a violation, by one individual, of another individual's legal rights» [36, т. 10, с. 432; пор. 18, с. 540]), він зрідка вживається й у широкому юридичному значенні, вказуючи на будь-які правопорушення – як злочини, так і проступки: «An illegal ... act. ... Legal wrongs may be criminal or civil» [31, с. 541]. Останнє є проекцією в юридичну площину найширшого, негалузевого значення лексеми «wrong», характерного і для вищеаналізованих лексем, а саме – порушення (будь-яких норм, у т.ч. правових): «неправомірне, нечесне чи аморальне діяння» («an unjust, dishonest, or immoral act» [21]). Термін «wrong» варто розглянути в порівнянні з «offense», адже вони синонімічні за своїми загальними значеннями; також у царині права вони хоч і рідше, але вживаються на позначення правопорушення в цілому. Однак, як було показано вище, у своїх вузьких значеннях, що узуально домінують, ці терміни розходяться, позначаючи злочини та цивільноправові проступки відповідно. Значна поширеність цих побічних значень термінів «wrong» та «offense» в англомовному праві, незважаючи на високий рівень семантичної відповідності стосовно лексеми «выступъ», створює суттєву пересторогу для їхнього використання в якості відповідників цієї лексеми.

Ще один можливий варіант – «delict» – «правопорушення, порушення закону» [4, с. 292]. На відміну від «wrong» та «offense», це вже суто юридичний термін, позбавлений ширшого, неюридичного значення: «a violation of the law; a tort» [21]. Він є прямим етимологічним наступником латинського «delictum» [24, т. 1, с. 419]. У теорії держави і права термін «delict» розглядається як «умова, за якої законодавство передбачає санкцію» [23, с. 51] (переклад наш – Р. К.), тобто правопорушення в загальному – як злочини, так і проступки, причому на позначення перших вживається словосполучення «criminal delict», останніх – «civil delict» [ibid]. Проте цей термін також варто застосовувати з обережністю, адже він (як і «offense» та «wrong») також є полісемантом і частіше застосовується у вузьких значеннях: 1) умисні цивільні правопорушення, що мають наслідком відшкодування збитків; 2) правопорушення невеликої тяжкості – проступки та неважкі злочини [18, с. 130; 17, с. 492]. У зв'язку з таким розмаїттям значень відтворення терміна «выступъ» як «delict»

можна вважати точним лише умовно, адже для читача, який належить до лінгвокультури англо-американського права, тут виникає простір для хибної інтерпретації.

Як видно з проведеного аналізу, використаний у більшості випадків К. фон Льове відповідник «crime» не завжди є точним еквівалентом терміна «выступь». Належним можна його вважати лише в тих випадках, коли його застосовано в рамках прийому конкретизації, де йдеться про певні злочини (див. Додаток) – у таких випадках він є контекстним еквівалентом. А у випадках, де йдеться про правопорушення в загальному чи проступки, доцільно шукати інші відповідники. На нашу думку, оптимальним є еквівалент «misdeed», адже, по-перше, він за своєю семантичною структурою є близьким до терміна «выступь» (який, зрештою, ще перебував на стадії формування – в рамках історичного процесу термінологізації загальноживаних слів), маючи як загальне значення, так і вужче, юридичне, значення, яке є проекцією першого у правову площину. При такому перекладі зберігається важлива лінгвокультурна інформація, а саме – закладений у лексемі «выступь» погляд на правопорушення як на порушення перш за все правил поведінки, норм, звичаїв та моралі. По-друге, термін «misdeed» позбавлений небажаних галузевих правових значень, які наявні, наприклад, у семантичній структурі лексем «crime», «delinquency», «offense», «wrong», «transgression» тощо. Особливої уваги заслуговує одноразово вжитий перекладачем відповідник «evil deed», який, як було показано у статті, є синонімом «misdeed», а відтак і належним еквівалентом лексеми «выступь».

Особливості перекладу терміна «выступь» англійською мовою у статті розглянуто в контексті відтворення правових терміносистем історичних мов відповідними терміносистемами сучасних. При їх відтворенні виникає одна суперечність, яка стосується підбору відповідників: із плином часу терміносистеми еволюціонували – лексеми із доволі широким значенням поступово замінювалися вузькоспеціалізованими термінами; водночас такі семантичні звуження можуть бути небажаними, адже історичний правовий текст у перекладі повинен ним і залишатись, а не прилаштовуватися до сучасного правового дискурсу. Тим більше, що лексеми із широким значенням нерідко несуть цінну лінгвокультурну інформацію, наприклад, особливості бачення певного правового явища в певну епоху носіями мови оригіналу, а при перекладі сучасними юридичними термінами із вузькими значеннями ця інформація втрачається. З огляду на це, перекладачеві доречно зважати не лише на контекстно релевантне значення вихідних лексем, а й на широке, яке часто теж підлягає відтворенню. Також потрібно зважати на наявність чи відсутність у термінах цільової мови побічних значень, які можуть завадити належному сприйняттю сутності референта читачами цільового тексту. Врахування розглянутих чинників допоможе підвищити якість перекладу часовіддалених правових пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся къ истории западной Россіи, собр. и изд. Археограф. комм.: в 5 т. – Санктпетербургъ, 1846–1853. – Т. 1. – 1846. – 375 с.; т. 2. – 1848. – 405 с.
2. Акты, относящиеся къ истории южной и западной Россіи, собр. и изд. Археограф. комм.: в 15 т. – Санктпетербургъ, 1863–1892. – Т. 1. – 1863. – 301 с.
3. Історичний словник українського язика / [улож. Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко]. – Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. Т. 1. – 947 с.
4. Карабан В. І. Англійсько-український юридичний словник / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 1088 с.
5. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) / М. В. Кравчук. – К.: Атіка, 2007. – 288 с.
6. Латинско-русский словарь / [сост. И. Х. Дворецкий, Д. Н. Корольков; под общ. ред. С. И. Соболевского]. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1949. – 950 с.
7. Памятники истории Англии XI–XIII вв. Русский и латинский тексты Великой хартии вольностей и других документов / [пер. и введ. Д. М. Петрушевского]. – М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. – 240 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – К.: Правова єдність, 2010. – 520 с.

9. Словник української мови XVI – I половини XVII ст.: в 28 т / гол. ред. Д. Гринчишин. – Т. 6. – Львів: інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. – 256 с.
10. Справочный словарь юридических терминов древняго актового языка югозападной России / [сост. И. П. Новицкий]. – Киевъ: Въ университетской типографіи, 1871. – 31 с.
11. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / под ред. К. И. Яблонска. – Минск: Изд. АН БССР, 1960. – 254 с.
12. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.
13. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 т. / Є. Тимченко; підгот., упоряд., ред. В. В. Німчук, Г. І. Лиса; НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. – К., Нью-Йорк, 2002–2003. – Т. 1. – 2002. – 512 с.; Т. 2. – 2003. – 512 с.
14. Хатунов С. Ю. Преступление и наказание в средневековой Англии. Англосаксонский, англо-нормандский, анжуйский периоды / С. Ю. Хатунов. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2016. – 323 с.
15. A Latin Dictionary Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary / [ed. Ch. T. Lewis, Ch. Short]. – Oxford: The Clarendon Press, 1958. – 2020 p.
16. A Translation of Glanville / [transl. by J. Beames; introduction by J. H. Beale]. – Washington: John Byrne & Co. Law Publishers and Booksellers, 1900. – 368 p.
17. Black's Law Dictionary / [ed. by B. A. Garner]. – 9th edition. – USA: West Publishing Company, 2009. – 1920 p.
18. Blackwell A. H. The Essential Dictionary of Law / A. H. Blackwell. – Naperville, Illinois: Sphinx Publishing, 2008. – 556 p.
19. Collin P. H. Dictionary of Law / P. H. Collin. – 4th Edition. – Bloomsbury: Peter Collin Publishing, 2004. – 328 p.
20. English Historical Documents. Vol. 3 (1189-1327) / [gen. ed. D. C. Douglas]. – London: Routledge, 1996. – 1032 p.
21. English Oxford Living Dictionaries [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://en.oxforddictionaries.com/>
22. Glanville R. de. Tractatus de legibus & consuetudinibus regni Angliae, tempore regis Henrici Secundi compositus: iustitiae gubernacula tenente illuftri viro Ranulpho de Glanvilla, juris regni et antiquarum confuetudinum eo tempore peritiffimo / R. de Glanville. – Londini, 1780. – 237 p.
23. Kelsen H. General Theory of Law and State / H. Kelsen; [transl. by A. Wedberg]. – Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 1949. – 516 p.
24. Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language: in 2 vol. / E. Klein. – Amsterdam, London, New York: Elsevier Publishing Company, 1966–1967. – Vol. 1: A–K. – 1966. – 853 p.; 2Vol. 2: L–Z. – 1967. – 1776 p.
25. Langacker R. W. A usage-based model / R. W. Langacker // Topics in Cognitive Linguistics / [ed. B. Rudzka-Ostyn]. – Amsterdam; Philadelphia, 1988a. – P. 127–161.
26. Langacker R. W. A view of linguistic semantics / R. W. Langacker // Topics in Cognitive Linguistics / [ed. B. Rudzka-Ostyn]. – Amsterdam; Philadelphia, 1988b. – P. 49–90.
27. Magna Carta. A Commentary on the Great Charter of King John / [introd. by W. Sh. McKechnie]. – 2nd edition. – Glasgow: James Maclehose and Sons Publishers to the University, 1914. – 532 p.
28. Mediae Latinitatis lexicon minus: lexique latin médiéval-français/anglais, a medieval Latin-French/English dictionary / composuit J. F. Niermeyer. – Leiden: E. J. Brill, 1976. – 1138 p.
29. Merriam-29: Dictionary and Theasurus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.merriam-webster.com/>
30. Oran D. Oran's Dictionary of the Law / D. Oran. – 3rd edition. – Canada: West Legal Studies, 2000. – 580 p.
31. Oxford Dictionary of Law / [ed. E. A. Martin]. – 5th edition. – Oxford; New-York: Oxford University press, 2003. – 552 p.
32. Oxford Latin Dictionary / [ed. Glare P. G. W. and others]. – Oxford: At the Claredon Press, 1968. – 2126 p.
33. Sources of English Constitutional History: A Selection of Documents from A.D. 600 to the Present / [ed. and transl. by C. Stephenson and F. G. Marcham]. – New-York; London: Harper & Brothers Publishers, 1937. – 906 p.
34. The Lithuanian Statute of 1529 / [translated and edited with an introduction and commentary by Karl von Loewe]. – Leiden: E. J. Brill, 1976. – 206 p.

35. The Statutes of the Realm. Vol. 1 / [Printed by Command of His Majesty George the Third]. – London: Dawsons of Pall Mall, 1810. – 435 p.

36. West's Encyclopedia of American Law / [project editors J. Lehman, Sh. Phelps; and others]. – Detroit; San Diego; San Francisco; etc.: Thomson Gale, 2005. – (In 13 volumes).

Додаток

	розділ: артикул	Середньоукраїнський текст Статуту 1529 р. (оригінал) [11, с. 31–131] + коментарі за потребою	Переклад Карла фон Льове англійською мовою [Statute, 1967, с. 19–119] (1976 р.)	Еквівалент із латино-мовного тексту Статуту 1530 р. [12, с. 300–392]	Запропоновані відповідники
правопорушення (в загальному)	I:1	подле тяжкости а легкости выступов своих	according to the gravity of their crimes	excessus	misdeed
	I:7	ани жона за выступ мужа своего	a wife not for a crime of her husband	delictum	
	V:[11] 10	кому бы за который выступ именье взято	if for some crime	excessus	
	XI:[7]6	чоловек вольный за жадный выступ в неволю на маеть взят быти	for any crime	excessus	
проступок як вид правопорушення	IV:6	для ее выступу (йдеться про розтрату жінкою маєтку своїх дітей)	for her crime	excessus	evil deed / misdeed
	IV:13	за его выступ злый (йдеться про вдаряння чи образу батька/матері)	for an evil deed	excessus	
злочин як вид правопорушення	I:4	через выступ отца их (йдеться про втечу до неприятеля)	because for the crime of their own father	excessus	crime / misdeed
	XIII: 16	водле выступу его (йдеться про крадіжку)	according to his crime	excessus	

Стаття надійшла до редакції 19.12.2018 р.

ВІДТВОРЕННЯ ЛЕКСИЧНОЇ НЕОДНОЗНАЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ТРАГЕДІЇ В. ШЕКСПІРА «ОТЕЛЛО» (ВЕРСІЇ В. ЩЕРБАНЕНКА, П. КУЛИША, І. СТЕШЕНКО)

У статті висвітлено особливості відтворення лексично неоднозначних мовних одиниць в українських перекладах трагедії В. Шекспіра «Отелло». Продемонстровано продуктивність застосування семіотичного методу, зокрема текстуального аналізу, з метою пошуку визначення характеру, способу вираження, а також перекладу лексично неоднозначних одиниць, що найчастіше реалізуються в текстовому просторі трагедії у вигляді метонімії. Задля відтворення лексичної неоднозначності в перекладі В. Щербаненко, П. Кулиш, І. Стешенко вдаються до стилістичних компенсацій, прийомів конкретизації, лексико-семантичних і лексико-граматичних трансформацій.

Ключові слова: переклад, лексична неоднозначність, семіотика, текстуальний аналіз, Шекспір.

Анна Лебедева. ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ НЕОДНОЗНАЧНОСТИ В УКРАИНСКИХ ПЕРЕВОДАХ ТРАГЕДИИ В. ШЕКСПИРА «ОТЕЛЛО» (ВЕРСИИ В. ЩЕРБАНЕНКО, П. КУЛИША, И. СТЕШЕНКО)

В статье рассматриваются особенности перевода лексически неоднозначных единиц в украинских переводах трагедии В. Шекспира «Отелло». Подчеркивается продуктивность применения семиотического метода, в частности текстуального анализа, с целью поиска определения характера, способа выражения, а также перевода лексически неоднозначных единиц, которые чаще всего реализуются в тексте трагедии в виде метонимии. Для перевода лексической неоднозначности В. Щербаненко, П. Кулиш, И. Стешенко прибегают к стилистическим компенсациям, приемам конкретизации, лексико-семантическим и лексико-грамматическим трансформациям.

Ключевые слова: перевод, лексическая неоднозначность, семиотика, текстуальный анализ, Шекспир.

Hanna Lebedeva. RENDERING OF LEXICAL AMBIGUITY IN UKRAINIAN TRANSLATIONS OF W. SHAKESPEARE'S «THE TRAGEDY OF OTHELLO, THE MOOR OF VENICE» (BY V. SCHERBANENKO, P. KULISH, I. STESHENKO)

The article deals with translation of lexically ambiguous language units in Ukrainian versions of W. Shakespeare's «The Tragedy of Othello, the Moor of Venice». Semiotics and textual analysis are considered as a valuable tool for searching and translating lexical ambiguity represented in the text of the tragedy by metonymy. While rendering metonymy V. Scherbanenko, P. Kulish and I. Steshenko resort to stylistic compensations, concretization techniques, lexical-semantic and lexical-grammatical translation transformations.

Keywords: translation, lexical ambiguity, semiotics, textual analysis, Shakespeare.

Мова художнього тексту особлива тим, що закладені в ній автором контексти потенційно припускають більш ніж одне тлумачення, завдяки чому текст збагачується новими образами. Драматичний твір, будучи жанром поліструктурним і поєднуючи в собі одночасно як літературний, так і театральний коди, напрочуд відкритий до множинності тлумачень завдяки своїй яскраво вираженій знаковій природі. Як відомо, основною властивістю будь-якого знака є його інтерпретативність, однак множина тлумачень такого знака визначається не тільки об'єктивними факторами (контекст, наприклад), а й суб'єктивізмом того, хто тлумачить знак, – інтерпретатора. Коли йдеться про переклад як

про перенесення знака в іншу культуру засобами іншої мови, потенційна множинність тлумачень лишень зростає.

Драми В. Шекспіра становлять для перекладача завдання підвищеної складності, адже, окрім сценічного та літературного кодів, вони містять ще один – поетичний (драматург нерідко пише п'єси саме у віршованій формі). Завдяки своїй формі (переклад якої в переважній більшості випадків можливий, але не завжди еквівалентний/адекватний) та образності (закладеній у формі) поетичний код власноруч пропонує перекладачеві усвідомити причини і наслідки вибору того чи іншого відповідника в перекладі. Водночас пошук відповідника може викликати труднощі в силу такої властивості поетичного тексту, як *лексична неоднозначність* (зокрема у випадках, коли текст оригінала містить конкретну неоднозначну мовну одиницю). При цьому перекладач розглядатиме відповідний неоднозначний фрагмент або як такий, що реалізує більш ніж одне значення цієї одиниці, або ж ототожнюватиме неоднозначність оригінала з частковою відсутністю необхідних даних, які б дозволили йому зупинитися на єдиному значенні, втіленому у вигляді конкретного відповідника в мові перекладу.

Серед робіт, присвячених проблемам лінгвістичної неоднозначності, передусім у поетичному тексті (оскільки саме такий текст якнайкраще ілюструє її багатогранність), можна виділити праці В. Григор'єва «Поетика слова», Р. Якобсона «Лінгвістика і поетика. Структуралізм «за» і «проти», Н. Парасін «Поетика синтаксису», Я. Славінського «До теорії поетичного мовлення», Б. Ейхенбаума «Про поезію», В. Виноградова «Стилістика. Теорія поетичного мовлення. Поетика».

Непересічною, зокрема в контексті аналізу творів В. Шекспіра, є робота видатного англійського літературознавця В. Емпсона «Сім типів неоднозначності» [7], що пропонує, на наш погляд, нетривіальну, однак широку категоризацію неоднозначності, продемонстровану на матеріалі англійської поезії. Спостереження В. Емпсона засвідчили особливу спрямованість англійських поетів на неоднозначність, у той час як «*її корифеєм в англійській поезії та драматургії варто визнати В. Шекспіра*» [7, с. 97]. Цього висновку дослідник дійшов з огляду на схильність Великого Барда досягати бажаних смислових ефектів за рахунок контрасту різних тлумачень однієї й тієї ж мовної одиниці. Препаруючи неоднозначність і будучи беззаперечним «інтенціоналістом», В. Емпсон намагається дізнатися, що вірогідніше за все мав на увазі автор через порівняння потенційних тлумачень неоднозначних мовних одиниць. Це наближує його метод аналізу текстів до текстуального аналізу семіотиків (передусім Р. Барта [1], частково У. Еко [2] та Ю. Лотмана[3]), які також прагнули віднайти прагматичну мету використання знака мовцем (автором) через множини його тлумачень. Так, можна припустити, що неоднозначність набуває властивостей коду, а за умови її прагматичного використання певним автором – авторського художнього коду – шекспірівського в нашому випадку.

Мета статті полягає в тому, щоб продемонструвати продуктивність використання семіотичного методу, зокрема елементів текстового аналізу, для пошуків та відтворення лексично неоднозначних одиниць у перекладах драматичних текстів. Предметом дослідження є лексично неоднозначні одиниці в перекладі трагедії В. Шекспіра «Отелло». Об'єктом дослідження виступають способи відтворення лексично неоднозначних одиниць в українських перекладах трагедії В. Шекспіра «Отелло», виконаних В. Щербаненко, П. Кулішем, І. Стешенко. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку завдань, зокрема: (1) надати короткий огляд принципів текстуального аналізу (за принципом текстуального аналізу Р. Барта), застосованого по відношенню до оригіналу п'єси, та розглянути деякі особливості поетичного мовлення В. Шекспіра (за В. Емпсоном); (2) визначити характер, спосіб вираження, а також функціональну роль лексично неоднозначних одиниць у текстовому просторі трагедії; (3) проаналізувати перекладацькі стратегії, використані В. Щербаненком, П. Кулішем, І. Стешенко для відтворення лексично неоднозначних одиниць.

Одним із напрямів теоретичних досліджень, що є релевантним для теорії перекладу драми, є семіотика. У семіотичному висвітленні процес перекладу виявляє дію наявних у

драмі знаків та кодів у різних, подекуди неочікуваних, контекстах. Поєднуючи в собі інтерпретативні властивості як театрального, так і літературного кодів, драма долучає перекладача до її «необмеженого семіозису», що дозволяє останньому відкривати в тексті оригіналу нові значення, здавалося б, цілком конвенціональних понять.

Розуміння коду як одиниці, що передбачає множинність значень, висвітлено у Р. Барта, а саме: *«Слово «код» не варто аналізувати в його термінологічному, вузькому значенні, оскільки під кодами ми розуміємо асоціативні поля, надтекстову організацію значень, які формують ідею про певну структуру тексту; код – явище, що належить до культурної сфери знань людини і вбирає в себе всі типи вже баченого, вже прочитаного, вже здійсненого людством, відтак, код становить конкретну форму цього «вже», з чого, зрештою, і складається будь-який написаний текст»* [1, с. 99]. Таким чином, виділяючи в тексті різноманітні коди, ми тим самим виділяємо з нього асоціативні поля (як надтекстові значення), що дозволяє віднайти в текстовому просторі приховані смисли та отримати уявлення про текст як про цілісну структуру чи систему.

Здається, сформульоване Р. Бартом визначення коду як множини асоціацій на той чи інший знак (зауважимо, що кількість асоціацій (значень) не обмежується однією, оскільки свідомість інтерпретатора, власне, те, що Р. Барт мав на увазі під *«всіма типами вже баченого, вже прочитаного, вже здійсненого людством»*[...] свідчить про природну функціональну неоднозначність знака, тому будь-що сказане, написане, виражене в будь-якому іншому вигляді є апріорі неоднозначним.

Подібно до бартівського коду емпсонівське тлумачення неоднозначності провадить, що остання *«ніколи не може бути визначена до кінця: неоднозначність звертає увагу на ті точки, де мова поезії завмирає, призупиняється, й вказує на щось, що знаходиться поза нею, багатозначно натякаючи на деякий потенційно невичерпний контекст смислу»* [7, с. 98]. Власне це і робить її потенційно цікавою для перекладу.

Як зазначалося раніше, В. Емпсон приділяє особливу увагу текстам В. Шекспіра, зокрема частотності, з якою неоднозначність використовується ним у тексті. Так, кількість неоднозначних одиниць прирівнюється до кількості закладених автором прихованих повідомлень (дешифрування яких є важливим для розуміння ідейно-сюжетних настанов автора), що дозволяє нам говорити про певний прагматизм, з яким драматург використовує функціональні властивості неоднозначності.

Ми дозволяємо собі зробити таке припущення, спираючись на погляди семіотиків, зокрема Р. Барта, який говорить про те, що: *«Функція того чи іншого елемента в тексті (від слова, знака й до тексту в цілому) полягає в його здатності вступати в корелятивні зв'язки з іншими елементами або з усім твором загалом для просування конкретної ідеї. Ніщо в оповіданні не є випадковим, тому в ньому немає нічого, окрім функцій»* [1, с. 132].

Серед виділених В. Емпсоном різновидів неоднозначності для В. Шекспіра найбільш характерними є: (1) *лексична неоднозначність* – виникає на базі лексичних одиниць, що мають більше ніж одне значення й посилаються більш ніж на один предмет; (2) *семантична неоднозначність* – суть поняття розкривається через сукупність значень кожного окремого слова чи словосполучення, яке його описує, а тому таке поняття може виконувати в реченні цілковито різні ролі; (3) *інтенціональна vs. несвідома неоднозначність* – у комунікативному процесі мовець здатен свідомо генерувати двозначні повідомлення з певною метою (інтенціонально), а також несвідомо (не здогадуючись про це) [7, с. 68].

Аналіз трагедії «Отелло» показав досить високу частотність появи в тексті саме лексичної неоднозначності, за якої мовна одиниця одночасно містить в собі два та більше значень, тим самим створюючи ефект, за словами В. Емпсона, *«мерехтіння» – поперемінної зміни одного значення іншим, що натякає на деякий потенційно невичерпний контекст смислу»* [7, с. 122].

Природа драматичного тексту образна, тому лексичні одиниці, за рахунок яких автор досягає бажаної образності, часто реалізуються в тексті через тропи. Так, емпсонівські «мерехтіння» цілком підпадають під визначення *метонімії* – тропа, що полягає в оказіональному перенесенні значення лексичної одиниці на інше на підставі суміжності.

Метонімію нерідко визначають як зміщену образність: засновуючись на взаємодії між двома значеннями, поняттями чи предметами, метонімія втілюється в точці їх «суміжності» – метонімічних зсувах (перенесеннях за суміжністю). Перенесення за суміжністю може бути просторовим, часовим та причинно-наслідковим. Розглянемо приклад причинно-наслідкового перенесення, оскільки в трагедії, зокрема в мовленні Яго, їх є найбільше: «*Come on, come on; you are pictures out of doors, bells in your parlors, wild-cats in your kitchens, saints in your injuries, devils being offended, players in your housewifery, and housewives in your beds*» (W. Shakespeare, Act II, Scene I) [8, с. 56] – на глибоке переконання Яго, природа жінки суперечлива й лицемірна, а між її соціальним образом та реальною поведінкою лежить глибока прірва. Однак такі протиріччя в характеристиках інших лише підкреслюють лицемірство самого Яго, який видає себе не за того, ким є насправді («*I am not what I am, I am not what I seem to be*»).

Метонімічні перенесення виникають внаслідок зв'язку між компонентами концептів ситуації: (1) «you are pictures out of doors» – зв'язок причини «out of doors» («поза стінами дому», «на вулиці») з її наслідком «pictures» («картини») розкриває образ жінки як «картини» (мовчазної та красивої) лише за умови, якщо вона знаходиться «поза стінами дому» (на людях). Таким чином, Яго підкреслює лицемірство жінок, протиставляючи їх манеру поведінки «out of doors» та вдома (в «світлицях» – «parlours»): (2) «(you are) bells in your parlors» – тут також відбувається метонімічний зсув із перенесенням значення «bells» («дзвони» зазвичай створюють багато шуму) за суміжністю з поняттям «жінка», внаслідок чого Яго натякає, що, будучи у своїх вітальнях, де їх ніхто не бачить, жінки «are making lots of noise, with tongues moving like the clapper of a bell», тобто голосно «мелють язиком», немов дзвони. Цікаво, що в українській мові також існує метонімічне перенесення значення «дзвоник» на людину, яка занадто багато й голосно розмовляє, однак не несе негативної конотації, на відміну від «ляпало», «базікало», «пащека» і т.п. Проте Яго продовжує, на цей раз описуючи агресивну природу жінок: (3) «(you are) wild-cats in your kitchens» – ознаки тварини переносяться за суміжністю на жінку, таким чином, вона постає як «дика кішка», тобто запальна, лайлива особа на контрасті з її показним благочестям: (4) «(you are) saints in your injuries» – зв'язок причини «in your injuries» з її наслідком «saints» описує жінок як таких, що поводяться ніби святі, хоча нерідко самі ображають і лаються («deliver insults (injuries) in a holier-than-thou manner»). Тут «saint» використано В. Шекспіром у його переносному значенні («фарисей», «причвара», «святенник») на позначення удавано-побожної, лицемірно-праведної людини. Надалі Яго лише посилює негативні характеристики, граючи з контрастними протиставленнями «saints» – «devils»: (5) «(you are) devils being offended» – так причина «being offended», що перетікає в наслідок «devils», за суміжністю переносить ознаки чорта на жінку, й перед нами постає образ настільки ж злої особи, якою міг би бути лише ображений чорт. Підозрілість натури Яго вбачається й у наступній неоднозначній парі: (6) «(you are) players in your housewifery» – «player» в його прямому значенні «гравець» навряд чи цікавить Яго, оскільки він бажає іронічно вказати на повну недієздатність жінок у питаннях домашнього господарства, тому «player» тут, радше, «несерйозна людина», ніж «гравець». Однак Яго неоднозначно натякає на те, де саме вміють добре господарювати жінки: (7) «(you are) housewives in your beds» – з одного боку, така характеристика може лише посилювати образ ледащиці, яка тільки те й вміє, що «господарювати» в ліжку, а також може вказувати на сумніви Яго щодо вірності жінок.

У перекладі В. Щербаненка спостерігаємо таке: (1) «*Чекай, чекай, ви всі на людях картинки, в гостинних – дзвоник, у кухнях – дикі кішки, святі як лається, самі чорти, коли вас лають, в хазяйстві грається і хазяйнує в постелі*» (В. Щербаненко) [4, с. 81] – переклад метонімії у цьому випадку не викликає труднощів, оскільки переважна більшість із них має відповідник в українській мові, який так само переносить ознаки предмета за суміжністю з поняттям жінка: «картинка» – красива жінка, «дзвоник» – балакуча жінка, «дика кішка» – лайлива жінка, «свята» – вдавано-набожна жінка, «чорт» – розлючена жінка. Перекладач не знаходить відповідників-метонімії для «player», тому скористався морфологічною трансформацією, замінивши оригінальний іменник на дієслово «гратись»,

що також стосується й випадку «housewives», яке було замінено на «хазяйнувати» зі стилістичних міркувань.

Переклад П. Куліша стилістично експресивний і доволі близький до оригіналу, за виключенням деяких відповідників, зокрема для «players»: (2) *«Ну, ну! Ви всі – малюнки за дверима, в світлицях дзвони, у пекарнях дикі кішки, святі в своїх обідах, хто ж би зобидив вас – чортиці, в господарстві шутти, а на постелях господині»* (П. Куліш) [6, с. 91] – перекладач послуговується дослівними еквівалентами для всіх випадків метонімічних перенесень в оригіналі, за виключенням «players», що відтворено засобами стилістичної компенсації «шутти» задля збереження глузливо-іронічного відтінку мовлення Яго. Експресивна експлікація «хто ж би зобидив вас – чортиці» на позначення «devils being offended» наближується за своєю насиченістю до вигуку.

У перекладі І. Стешенко «devils being offended» відтворено засобами парафрази «як хто насмілиться образить вас». Стилістично вдалою видається заміна «players» на «бавитись», що достатньою мірою відтворює відтінок значення «player» – несерйозна людина: (3) *«Авжеж! На вулиці ви всі – картинки, в вітальнях – дзвони, в кухнях – кицьки дикі, святі, як інших лаєте, й чортиці, як хто насмілиться образить вас; в хазяйстві бавитесь, а в постелі ви хазяйнуєте як слід»* (І. Стешенко) [5, с. 95] – експресивності мовленню Яго надає додавання «як слід».

Отже, як бачимо, семіотичний метод, зокрема елементи текстуального аналізу, застосовані по відношенню до трагедії В. Шекспіра «Отелло» з метою пошуку, визначення характеру, способу вираження, а також перекладу лексично неоднозначних одиниць, продемонстрували достатню продуктивність. Лексично неоднозначні одиниці реалізуються в текстовому просторі трагедії у вигляді метонімії, прагматично використаної В. Шекспіром як інструмента, за допомогою якого автор вкотре розкриває читачеві суперечливі відтінки натури головного інтригана трагедії – Яго. Лексична неоднозначність, або так звані «мерехтіння» (за В. Емпсоном), найповніше розкривається в метонімічних зсувах, в яких значення предмета, на якому акцентує увагу Яго, переноситься на суміжний із ним об'єкт. Перенесення за суміжністю може бути просторовим, часовим та причинно-наслідковим, однак для мовлення Яго характерні причинно-наслідкові метонімічні перенесення. Як правило, переклад метонімії не викликає значних труднощів у жодного з перекладачів й характеризується використанням ними дослівних еквівалентів, однак випадки, які потребують збереження стилістично-образного компонента оригіналу, змушують перекладачів вдаватися до стилістичних компенсацій, прийомів конкретизації, лексико-семантичних і лексико-граматичних трансформацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Вибрані роботи. Семіотика: Поетика / Р. Барт / пер з фр., сост., заг.ред. і вступ. ст. Г. К. Косікова. – М.: Прогрес, 1989. – 616 с.
2. Еко У. Відсутня структура: Введення в семіологію / У. Еко / пер. з італ. В. Резник, А. Погоняло. – С.-Пб.: Symposium, 2004. – 583 с.
3. Лотман Ю. Семіосфера. Посеред світів думок / Ю. Лотман / пер. з рос., В. Болеславський. – С.-Пб.: Мистецтво – СПб, 2000. – 704 с.
4. Шекспір В. Отелло / В. Шекспір / пер. В. Щербаненко. – Харків.: Державне видавництво України, 1927. – 230 с.
5. Шекспір В. Отелло / В. Шекспір / пер. І. Стешенко. – К.: Дніпро, 1986. – 696 с.
6. Шекспір В. Отелло. Шекспірові твори / В. Шекспір / пер. П. Куліш. – Львів.: Друкарня Товариства імені Шевченка, 1882. – 418 с.
7. Empson W. Seven Types of Ambiguity / W. Empson. – Harmondsworth: Penguin, 1973. – 256 p.
8. Shakespeare W. The Tragedy of Othello, the Moor of Venice / W. Shakespeare. – N.Y.: Washington Square Press, 1993. – 314 p.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2018 р.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ОБРАЗУ СНУ В ПЕРЕКЛАДІ КОМЕДІЇ
«СОН ЛІТНЬОЇ НОЧІ» Ю. ЛІСНЯКА

Статтю присвячено дослідженню образу сну в комедії В. Шекспіра «Сон літньої ночі» в її українському перекладі за авторством Ю. Лісняка. Проаналізовано прагматичний аспект використання драматургом теми сну в п'єсі, особливості мовних засобів, за допомогою яких концепт «сон» реалізується в тексті оригіналу, а також визначено характер перекладацьких стратегій, обраних перекладачем із метою відтворення мовлення героїв, емоційне наповнення якого часто змінюється під впливом магічної дії сну.

Ключові слова: переклад, перекладацька трансформація, сон, Шекспір.

Анна Лебедева. ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ ОБРАЗА СНА В ПЕРЕВОДЕ КОМЕДИИ «СОН
В ЛЕТНЮЮ НОЧЬ» Ю. ЛИСНЯКА

Статья посвящена исследованию образа сна в комедии В. Шекспира «Сон в летнюю ночь» в украинском переводе Ю. Лисняка. Подчеркивается прагматический аспект использования драматургом темы сна в пьесе, проанализированы особенности языковых средств, с помощью которых концепт «сон» реализуется в тексте оригинала, а также определен характер переводческих стратегий, использованных переводчиком с целью воспроизведения речи героев, эмоциональная наполненность которой часто изменяется под влиянием магического воздействия сна.

Ключевые слова: перевод, переводческая трансформация, сон, Шекспир.

Hanna Lebedeva. RENDERING OF THE CONCEPT «DREAM» IN THE UKRAINIAN
TRANSLATION OF W. SHAKESPEARE'S COMEDY «A MIDSUMMER NIGHT'S DREAM»
BY Y. LISNYAK

The article presents an insight into Shakespeare's «A Midsummer Night's Dream», in particular rendering of the concept «dream» in the Ukrainian translation of the comedy by Y. Lisnyak. There is some evidence to suggest that W. Shakespeare places great importance on the dream imagery as only under the magic spell of dreams characters reveal their true personalities throughout the play. Some of the language constituents of the dream concept were analyzed in the original including analysis of translation strategies used by Y. Lisnyak to render character's speech, most notably shades of emotions evoked in protagonists by the magical effect of the sleep.

Keywords: translation, translation transformations, dream, Shakespeare.

П'єса «Сон літньої ночі» – яскравий зразок ранньої ренесансної комедії В. Шекспіра. Її ідейно-сюжетна наповненість у типовій для гуманізму манері, утверджує щастя як найвищу цінність, проголошує невід'ємне право людини на щастя, а специфічний комічний зміст лише імітує чудернацьке мереживо перешкод, що саме життя сплітає на шляху людини в боротьбі за щастя.

Неповторна особливість цієї комедії – її казкова фантастика, де силами персонажів із фольклорного, а почасти й міфологічного світу творяться розмаїті повороти й хитросплетіння людської долі. Як відомо, сама дія п'єси та її дійові особи утворюють щонайменше три «поверхи» [4, с. 22]: своєрідним каркасом для центральних ліній сюжету слугує романтична історія та шлюбне торжество афінського герцога Тезея з його коханою Іполітою; саме до його весільного свята приурочений і щасливий фінал комедії (припускають, що п'єсу «Сон літньої ночі» В. Шекспір написав принагідно до якогось придворного весілля).

Другий, цілком протилежний план – духи та ельфи, витівки яких є не лише невід’ємною частиною сценічного дійства, а й джерелом яскравого гумору, де комічне будується на контрасті між світом людей та магічних створінь. Контраст цей реалізується на третьому «поверсі» п’єси, представленому компанією ремісників з їх пародійно - безглуздим спектаклем в якості дивертисменту герцогською весілля, що в межах шекспірівського світу є типовими для драматурга «блязнями».

На нашу думку, комедія містить ще й четвертий «поверх», на якому повноцінним героєм виступає сам сон, магічний вплив якого більше за будь-кого з протагоністів змінює хід драматичної дії, викриває приховані вади героїв, сміється з них, але сміх цей зовсім не злий, а радше дружній, привітно-теплий, немов жарти старого приятеля.

Основна мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати, як В. Шекспір вплітає тему сну в текстовий простір комедії, й, відповідно, простежити, в який спосіб Ю. Лісняк реконструює образ сну в перекладі. Задля досягнення поставленої мети необхідно визначити характер перекладацьких стратегій, а також засобів, використаних перекладачем для відтворення відтінків емоцій мовлення героїв, які раз по раз змінюються під впливом чарівної дії сну. У процесі дослідження було використано наступні методи: (1) рецептивістський (так зване «декодування від читача» з огляду на те, що перекладач є в будь-якому випадку спершу «читачем» оригіналу, а лише потім його інтерпретатором); (2) компонентний, трансформаційний (перевираження), контекстуальний перекладацький аналіз з метою виявлення та зіставлення досліджуваних мовних явищ у текстах оригіналу й перекладу, визначення перекладацьких способів та методів їх відтворення з урахуванням мовних та позамовних чинників, що впливають на процес перекладу.

У межах української перекладознавчої школи поетична казка В. Шекспіра привернула увагу його шанувальників ще в 30-ті роки XIX ст.: «Нарис про п’єсу» І. Кронеберга (1836), спроби перекладу «Сну літньої ночі» І. Розковшенка (1841) та В. Лазаревського (1845). Великий вплив справила п’єса на задум драми-феєрії Л. Українки «Лісова пісня» (1911), однак найбільшої реалізації вона знайшла лише в перекладі Ю. Лісняка (1986). З огляду на вкрай незначну кількість україномовних версій, додаткова увага до семіотично навантажених одиниць (зокрема концептів на позначення поняття «сон» або понять, опосередковано використаних В. Шекспіром на позначення сну у творі) може стати поштовхом до нових прочитань комедії, а в перспективі – появи модерних перекладів.

Ключем для розкриття глибинного змісту твору служать слова В. Шекспіра: «*Усі ми створені з тієї ж субстанції, що й наші сні, і сном огорнуте все наше життя*» [2, с. 125]. У літературній традиції доби Відродження образ сну часто використовувався як символ взаємозв’язку людини з вищими силами, через що дії надавалося бажаної таємничості та містицизму. Однак сновидіння у В. Шекспіра постають чимось набагато реальнішим, ніж сама дійсність, саме завдяки постійному співвідношенню двох площин – світу фізичного, земного, а також матеріального й астрального планів – невидимого світу тонких вищих енергій, які огортають людину [1, с. 15].

Як відомо, астральні виміри не підкорюються законам трьохвимірного простору, а тому в них містяться знання як з минулого, так і майбутнього, де сон є лише граничною точкою переходу з одного світу в інший. Саме уві сні протагоністи відчують всі ті дивовижні метаморфози, викривлені грані реальності, які, перетікаючи в реальний світ, змінюють їхню долю. В астральному плані все взаємодіє інакше, ніж у фізичному світі: марно його називають «світом бажань» чи «світом ілюзій», адже в ньому можливе виключно все.

Так, власне сон зіграв із красунею Титанією неприпустимий жарт: «*My Oberon! What visions have I seen! Methought I was enamored of an ass*» (W. Shakespeare, Act IV, Scene I) [6, с. 32] – «*Ох, Обероне, що за сон чудний! Неначе в віслюка я закохалась!*» (Ю. Лісняк) [2, с. 45] – як бачимо, для В. Шекспіра сон – це, перш за все, «visions» – «видіння», які насичують й доповнюють те, що загалом зветься «dream». У перекладі таку конкретну деталь Ю. Лісняк генералізує до «сон», значення якого вже включає «видіння». Здається, стратегія до генералізації зумовлена колізіями значень «dream» та «vision» [8, с. 202], коли вони

поєднуються, скажімо, в одному уривку: «*I have had a most rare vision! I have had a dream, past the wit of man to say what dream it was: man is but an ass, if he go about to expound this dream. Methought I was, there is no man can tell what. Methought I was, and methought I had, but man is but a patched fool if he will offer to say what methought I had. The eye of man hath not heard, the ear of man hath not seen, man's hand is not able to taste, his tongue to conceive, nor his heart to report what my dream was*» (W. Shakespeare, Act IV, Scene I) [6, с. 88].

У перекладі Ю. Лісняка читаємо: «*А мені приснився такий чудовий сон! Наснилося таке, що людським розумом і збагнути годі. Осел ослом станеш, як почнеш цей сон тлумачити. Мені примарилось, наче я був... ну, хтозна й чим. Приснилось, наче я був... наче я мав... та це треба дурнем заплішеним бути, щоб сказати, що я мав у тому сні. Ще людські очі такого не чули, людські вуха такого не бачили, людські руки такого не торкалися, людський язик не може збагнути і людський розум не може вимовити того, що мені приверзлося*» [2, с. 48].

Враження Ніка Навія з точністю описують стан просторового переміщення з матеріального в астральний план: спектр емоцій, який охоплює героя, приголомшує його, звідси й неспроможність висловити все те, що спадає йому на думку.

Однак, якщо у В. Шекспіра розгубленість ця втілена синтактико-лексичними засобами, то Ю. Лісняк намагається відтворити її, перш за все, стилістичними засобами, імітуючи стиль мовлення людини, яка нещодавно прокинулася й частково перебуває ще у світі сну: (1) «*I have had a most rare vision!*» – знову ж таки вбачається генералізація до «сон», хоча прикметник «*rare*» («дивний») підкреслює, що це саме «видіння», а не «сон» [7], оскільки конотація «видіння» більш негативна, ніж нейтральна, а Нік Навій, здається, не дуже приємно здивований тим, що він побачив. «Чудовий сон» на позначення «*rare vision*» тут є лише частковим еквівалентом і більше відображає бачення образу сну перекладачем, ніж автором оригіналу; (2) «*I have had a dream, past the wit of man to say what dream it was: man is but an ass, if he go about to expound this dream*» – членування пропозиції та комплексні заміни Ю. Лісняка спрямовані відтворити емоційність, приховану в словах Ніка. «*I have had a dream*» – модуляція («*наснилося таке*») не нівелює оригінального значення, а навпаки, посилює його й наближує до питомо українського вигуку здивування «*І станеться же таке!*». «*Past the wit of man to say what dream it was*» – емоційно-насичена (за допомогою додавання «*годі*» в значенні «неможливо») семантична трансформація («людським розумом і збагнути годі»). «*Man is but an ass, if he go about to expound this dream*» – оригінальну порівняльну конструкцію «компарат + *but* + компаратор» перекладач опускає й послуговується контекстною заміною «осел ослом». Значення «*dream*», так само як і у випадку з «*vision*» [8, с. 202], відтворено відповідником «сон»; (3) «*Methought I was, there is no man can tell what*» – Ю. Лісняк реконструює відтінок значення «*vision*» в наступній репліці Ніка, де відносно нейтральне «*methought*» (past of «*methinks*»), тобто «мені здалося», постає у формі стилістичної компенсації «мені примарилось». Водночас перекладач імітує розгубленість графічними засобами на кшталт використання трьох крапок, а також порівняльної конструкції «компарат + *наче* + компаратор» («мені примарилось, *наче я був...*»), якої немає в оригіналі («*methought I was*»), задля дотримання необхідного за контекстом стилю; (4) «*Methought I was, and methought I had, but man is but a patched fool if he will offer to say what methought I had*» – у цьому випадку Ю. Лісняк заміняє «*methought*» на «приснилось», семантично пов'язуючи його з темою сну. «*Patched fool*» («латаний-перелатаний», «вдягнений в старий одяг» [8, с. 302]) є алюзивним посиланням на старого шекспірівського знайомого – дурня. Однак в тому, що один із найменш розумних героїв комедії згадує дурня, криється не тільки іронічний натяк на те, що Нік нічим не відрізняється від рустикального блазня, а ще й пояснюється розгубленість стилю мовлення Навія, яка, на думку героя, притаманна лише дурневі. Таким чином, суть комічного в цьому випадку зводиться до того, що один дурень глузує над іншим, хоча насправді нічим від нього не відрізняється, а списує незв'язність свого мовлення на чудернацький вплив сну. «Заплішений дурень» – влучність і

семантична густота відповідника, обраного Ю. Лісняком, уже змушує сміятися навіть тих, хто не знайомий із таким питомо українським виразом на позначення дурної людини.

(5) *«The eye of man hath not heard, the ear of man hath not seen, man's hand is not able to taste, his tongue to conceive, nor his heart to report what my dream was»* – вочевидь, інтелект не надто високий у Ніка Навія, оскільки він постійно щось плутає, хоча і щосили намагається виглядати розумним. Так і в цьому випадку, щоб скидатися за інтелектуала, Нік спробував процитувати рядок із біблійного «Послання до Коринтян 9:2», в якому говориться про те, що людина не здатна через недосконалість тіла та гріховність душі відчутти та зрозуміти те, що для неї готує Господь: *«What no eye has seen, nor ear heard, nor the heart of man imagined, what God has prepared for those who love him»* (Corinthians 9:2) – *«Ніхто не бачив, ніхто не чув, і ні в кого не було в думці того, що приготував Бог тим, хто любить його»* (Послання до Коринтян 9:2) [3]. Тим не менше, Нік знову пошився в дурні, викрививши рядки зі Святого Письма, що звучать з його вуст як типові «перли» блазня на кшталт: «eye of man hath not heard» («людське око ніколи не чуло»), «ear of man hath not seen» («людське вухо ніколи не бачило»), «man's hand is not able to taste» («людська рука не здатна спробувати») та «his tongue to conceive» («людський язик не здатен зрозуміти»). Ю. Лісняк не намагається виправити логічні помилки Ніка в перекладі й загалом дуже близький до оригіналу у виборі відповідників, однак у випадку з «man's hand is not able to taste» компенсує значення того, що насправді мав на увазі блазень, та не спромігся висловити, переклавши «людські руки такого не торкалися» (прийом смислового розвитку слова «taste», «спробувати» руками, тобто «торкнутись» [7]).

Цікаво вплетена тема сну в переклад *«his heart to report what my dream was»*, де оригінальне «heart» [7] цілком ймовірно використовується Ніком на позначення «я», «почуття», однак Ю. Лісняк йде шляхом генералізації «розум» (а не «серце»), що, за логікою перекладача, «промовляє», в той час як слово «dream» зазнало лексико-семантичної трансформації й втілилося в зниженому стилі «приверзлося» (як смисловий розвиток «dream» – «vision» (видіння); «неприємне видіння» – «приверзлося» [8, с. 202]).

Як бачимо, сон є не тільки порталом у світ фантазій, де уможлиблюється неможливе, а й інструментом, за допомогою якого В. Шекспір викриває істинну природу героїв, зриває маску з тих, хто видає себе не за того, ким є насправді. Так, Нік Навій уві сні перетворюється на іще більшого дурня, якого в реальному світі намагається приховати за вдаваною освіченістю. Зриваючи маски удаваних чеснот, сон є непроголошеним героєм комедії, що дражниться з інших протагоністів, немов збитозна дитина грає їх долями, однак не карає. Відверте роздратування від його витівок відчувається й в словах Оберона, який хоча і є королем жартівників-ельфів, але вже сам втомився від комічної плутанини й бажає повернутися до звичного плину речей: *«May all to Athens back again repair and think no more of this night's accidents but as the fierce vexation of a dream»* (W. Shakespeare, Act IV, Scene I) [6, с. 129] – *«Щоб він, проснувшись разом з усіма, міг повернутись, як вони, в Афіни і думав би, що вся нічна пригода йому наснилась у чудному сні»* (Ю. Лісняк) [2, с. 125] – шкодницька природа сну розкривається безпосередньо в такому його описі – «fierce vexation of a dream» (де «vexation» – «неприємність», «зло», «докучливість» [7]), що, безперечно, несе негативний відтінок, однак перекладач не відтінює його, хоча варіанти «жорстока насмішка» або «жорстока примха сну», на наш погляд, могли б зберегти нотки роздратування в мовленні Оберона.

Отже, образ сну реалізується безпосередньо в мовленні героїв комедії, яке раз по раз змінюється під його магічним впливом. Інтуїтивно відчуваючи такі зміни, перекладач відтворює їх в переважній більшості стилістичними засобами, за допомогою контекстних замінів, прийомів генералізації, додавань порівняльних конструкцій, а подекуди й графічними засобами, як-от три крапки. Водночас багатогранність образу сну в українському перекладі розкривається внаслідок поперемінного обігрування перекладачем відтінків значень «dream» та «vision», а також підбору контекстних відповідників до них цільовою мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Назаренко Е. А. Сновидение как форма рефлексии в художественной культуре: на материалах литературоведения: автореф. дисс... на соискание ученой степени канд. филос. наук: спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология и философия культуры» / Е. А. Назаренко. – Ростов-на-Дону, 2004. – 20 с.
2. Шекспір В. Сон літньої ночі / В. Шекспір // Збір. творів у 6-ти томах / пер. Ю. Лісняка. – К.: Дніпро, 1986. – 624 с.
3. Послання до Коринтян 9:2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/> (Last accessed: 12.02.2019).
4. Berry R. Shakespearean Structures / R. Berry. – New Jersey: Barnes & Noble, 1981. – 51 p.
5. Brook G. L. The Language of Shakespeare / G. L. Brook. – London: Andre Deutsch, 1976. – 231 p.
6. Shakespeare W. A Midsummer Night's Dream / W. Shakespeare. ed., with an introd. and notes B. Kellogg. – New York: Signet Classic, 1910. – 139 p.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. American Heritage Dictionary of the English Language [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ahdictionary.com/> (Last accessed: 12.02. 2019).
2. An Etymological Dictionary of the English Language / W. W. Skeat / New edition revised and enlarged. – Oxford: Clarendon Press, 1956. – 780 p.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2018 р.

Віра Мелещенко,
(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)

Людмила Черній
(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)

МОВНІ ЗАСОБИ МОДЕЛЮВАННЯ СІМЕЙНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглядаються мовні засоби художнього моделювання сімейної самоідентифікації в тексті та можливості вивчення феномену самоідентичності з позицій перцептуальних образів. Проведено лінгвостилістичний аналіз мовного матеріалу, зокрема лексико-семантичних засобів, за допомогою яких реалізується вербалізація ідентичності в художньому тексті.

Ключові слова: лексико-семантичні засоби мови, метафора, перцептуальні образи, самоідентифікація, художній твір.

Вера Мелещенко, Людмила Черний. ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА МОДЕЛИРОВАНИЯ СЕМЕЙНОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В статье рассматриваются языковые средства художественного моделирования семейной самоидентификации в тексте и возможности изучения феномена самоидентичности с позиций перцептуальных образов. Проведен лингвостиллистический анализ языкового материала, в частности лексико-семантических средств, с помощью которых реализуется вербализация идентичности в художественном тексте.

Ключевые слова: лексико-семантические средства языка, метафора, перцептуальные образы, самоидентичность, художественный текст.

Vira Meleshchenko, Liudmyla Chernii. LANGUAGE MEANS OF ARTISTIC MODELLING OF SELF-IDENTITY IN A LITERARY TEXT

The article deals with language means of artistic modelling of family self-identification in the text and the possibility of studying the phenomenon of self-identity in the framework of perceptual images. A linguistic and stylistic analysis of the linguistic material is carried out, in particular of lexical and semantic means through which the verbalization of identity in the literary text is realized.

Keywords: lexical and semantic means of the language, metaphor, perceptual images, self-identity, fictional text.

Сучасній лінгвістиці притаманний зростаючий інтерес до вивчення стилістичних прийомів та експресивних засобів мови та їх використання, що дозволяє здійснювати виразнішу та глибшу презентацію змісту художнього твору, детально змальовувати художні образи [2] та розглядати як частину проблеми, яка сприяє вивченню комунікації загалом та самоідентифікації себе в навколишньому середовищі [6, с. 392].

Саме через самоідентифікацію людина формує своє неповторне «я», що виступає основою для визначення життєвих стратегій у взаєминах із соціальним оточенням, адже у процесі самоідентифікації особистість усвідомлює своє становище в суспільстві. Сім'я є тим началом, де формуються основи особистості та її цінності, що гарантує успішну адаптацію в соціумі, оскільки сім'я як соціалізуюча структура зображує людину не лише як біологічну одиницю, але й як індивіда з певними соціальними, культурними і моральними якостями.

Найважливішою функцією сім'ї, поряд із соціалізацією, визнається самоідентифікація особистості. Сімейна самоідентифікація трактується як двобічний процес, що передбачає встановлення відповідностей між сімейними відносинами та вже прийнятими конкретним соціумом наявними суспільними нормами [3, с. 19]. При цьому мова зі всім багатством її стилістичних прийомів образного вживання не лише дозволяє нам увійти у свідомість соціуму, але також має великий вплив на формування цієї свідомості, а саме на формування самоідентифікації себе у навколишньому середовищі.

Однією з проблем дослідження мовних засобів вираження сімейної самоідентифікації в тексті є те, що в художньому творі спостерігається численний арсенал стилістичних засобів, за допомогою яких його автор презентує глибинний сенс, свій психологічний стан у момент написання твору, в тому числі, віднаходження свого місця в сім'ї, формування самоідентифікації в навколишньому середовищі [4, с. 138]. Саме тому вивчення лексико-семантичних засобів моделювання сімейної самоідентифікації зумовлює актуальність запропонованої наукової розвідки.

У лінгвістиці дослідження художнього тексту, зокрема проблеми стилістичного аналізу художнього твору, представлено у працях таких відомих лінгвістів, як В. Кухаренко, І. Колегаєва, Ю. Лотман, Л. Мацько, Л. Пустовіт, Л. Ставицька. Теоретичним підґрунтям дослідження стали наукові праці Ю. Хабермаса, В. Хесле, П. Гнатенка, де розглядаються питання національної (колективної) та індивідуальної ідентичності. Проблемам формування національної та етнонаціональної ідентичності присвячені наукові дослідження М. Обушного. Різні аспекти етнічної та національної ідентичності та проблеми етноцентризму, пов'язані з самоідентифікацією особистості, знайшли відображення в працях І. Вільчинської. О. Васильченко порушує питання формування національної ідентичності, ролі етнічної ідентичності в її соціальній адаптації та сімейних аспектів процесу соціокультурної самоідентифікації особистості. У наукових працях О. Дерикоз, М. Горлач розглянуто та осмислено, як життєва позиція особистості співвідноситься з художньою літературою та підсилюється мовними одиницями в тексті [1]. Вивчення ж мовних засобів моделювання сімейної самоідентифікації в художньому творі досі залишається поза увагою українських лінгвістів.

Мета статті полягає у вивченні лексико-семантичних засобів моделювання сімейної самоідентифікації у художньому тексті на матеріалі творів англійської письменниці Доріс Лессінг, а одним із завдань є аналіз процесу формування ідентичності через автобіографію і його реалізація крізь призму пам'яті, історії лексико-семантичними мовними засобами.

Складна тема віднаходження свого місця в сім'ї розкривається в автобіографічному романі Доріс Лессінг «Under My Skin», де мнемонічне оповідання виступає засобом самовираження авторки і використовується нею для передачі сокровених думок і почуттів. У текстах ми зіткнулися із зіставленням певних мовних одиниць у послідовності поступового наростання їх смислового чи емоційного значення. Одним із засобів емоційного забарвлення мовних засобів є вживання слів у переносному значенні, яке є похідним від прямого й асоціюється з ним.

Письменниця народилася в складний історичний період, коли Європа перебувала у стані війни, і саме цей трагізм Лессінг переносить на своє життя: And there I was born on the 22nd October 1919. My mother had a bad time. It **was a forceps birth**. My face was **scarred** purple for days. Do I believe this **difficult birth scarred** me – that is to say, my nature? Who knows. I do know that to be born in the year 1919 when half of Europe was a **graveyard**, and people were dying in millions all over the world – that was important [5, с. 8]. Власне, народження дівчинки за допомогою хірургічного втручання (**a forceps birth**) і нанесена травма, що асоціюється із цією подією, нашоухе читача на проведення паралелей із травмами, нанесеними війною. Невипадковим є вибір дієслова **to scar**, що вживається в тексті і в прямому (**my face was scarred**), і в переносному значенні (**the difficult birth scared me – that is to say, my nature**). Використовуючи ще одну метафору, Лессінг порівнює Європу з кладовищем (**Europe was a graveyard**). Усе це демонструє, як маленька дівчинка з перших днів свого життя опиняється

у жорстокому світі, сповненому насилля, самотності та відчуженості людей один від одного: Unless you believe that every little human being's mind **is quite separate** from every other, separate from common human mind. An unlikely thing, surely [5, с. 8]. У наведеному прикладі за допомогою прикметника **separate** авторка окреслює стан самотності та віддаленості. В описаних життєвих ситуаціях саме сім'я виступає тим рушійним фактором, який спроможний допомогти індивіду подолати труднощі. Адже соціальна самоідентифікація формується на основі сімейної самоідентифікації, тому аби відчутти свою приналежність до соціуму, необхідно спочатку усвідомити свою приналежність до сім'ї. Власне, з родиною пов'язаний початок осмислення свого «я», оскільки саме в ній у свідомість людини закладаються основні моральні цінності, норми, адаптування до зовнішніх умов, правила і образи поведінки. Людина з'являється на світ, росте, виховується в сім'ї, отримує в ній першу освіту, формується як особистість, соціалізується, самоідентифікується. Цей процес самоідентифікації життєвого шляху порівнюється у творі з горою, на яку людина має зійти: You see your life **differently** at **different** stages, like climbing a mountain while the landscape changes with every turn in the path. Розгорнута метафора допомагає зрозуміти, наскільки складним є шлях пізнання світу і себе як його частини. У цьому прикладі за допомогою використання кореневих повторів лексичних одиниць **differently** і **different** зображується несхожість та відмінність етапів становлення. Ця лексика дає певну характеристику дійовим особам, їх поведінці, виявляє ставлення персонажів до реалій життя.

Ключова тема сімейної ідентичності охоплює весь роман і виражена сукупністю таких мовних одиниць (**rooms, furniture, doors, cupboard, panes, the smell of father, smell of the brother, the smell of house**), які допомагають читачеві реконструювати образ родинного устрою, що склався ще в дитячій свідомості героїні. Значна частина образних асоціацій, що виникають в тексті, формується перцептуальними образами: зоровими (**the rooms you run about in, the furniture you among, windows, doors are vast, nothing is your size, large cot**); тактильними (**slippery thing, dirty panes**); синестезією (**the smell of wet wool from my brother, and my own dry and warm smell**).

Перцептуальні образи, які імітують авторське сприйняття світу через перцепцію окремих характеристик, відтворюються в художній моделі тексту різнорівневими мовними одиницями: The room is crammed with **furniture**, enormous, difficult to make one's way around and through. **Two beds**, one mine, and **a large cot**. Dark rain streams down **the dirty panes**. It is cold There is a **smell of dirt and the unwashed smell of Miss Steele (nurse), sour and metallic, the smell of wet wool from my brother, and my own dry and warm smell** [5, с. 18].

Трагізм сімейних стосунків, поранення батька під час війни, зокрема дерев'яний протез (**wooden leg**), який батько змушений був носити, викликали у душі Доріс Лессінг лише негативні емоції. Художні деталі, що використовуються при описі протезу, передаються епітетами **big, hard, slippery, hidden, thing**, що несуть негативні конотації. Героїня називає протез **thing**, навіть не усвідомлюючи що це є. Лексична одиниця **hard** реалізує в тексті як пряме, так і переносне значення, що дозволяє нам спостерігати не лише особистісну важкість, але й усвідомлювати ті масштабні труднощі, які несе війна. У наведеному вище прикладі задля опису дитячої кімнати авторка використала епітети **difficult, large, dirty, sour, metallic, wet, dry, warm**, що вказують на недостатність догляду і турботи про дітей. Сім'я викликає у героїні суперечливі почуття, що дозволяє нам говорити про нестійкий характер процесу сімейної самоідентифікації. Дитина поступово вбирає все, що відбувається в родині, а згодом це впливає на її соціалізацію. На основі моделі сім'ї, сімейних традицій, звичок і цінностей людина вибудовує своє життя: все, пов'язане із сім'єю, так чи інакше, залишається в її пам'яті. Наприклад, мати Доріс згадує про сімейну традицію купання у вихідні дні (**swimming parties at the weekend**), яку вона ввібрала з дитинства: **Small children are always trying to keep things in their proper places, their world is always coming apart, things in it move about, deceive, lie. We used to swim** every afternoon in the summer. And we had **swimming parties at the weekend**. Oh they were **such fun**. You always **loved** it when we had parties. Thus spoke my mother, **mourning the best years of her life**, in Persia [5, с. 19].

Проаналізовані описи пронизані спогадами про кращі роки життя, веселощі, які були і які вже не повернути, вони підсилюються мовними одиницями, що підтверджують позитивну спрямованість сприйняття описуваного періоду: **such fun, best years**. Саме через те, що не має можливості впровадити дану традицію у власну сім'ю, мати Доріс із жалем розповідає про неї дітям.

Той факт, що сім'я рано відштовхує її від себе, дозволяє припустити, що сімейна самоідентифікація героїні залишається незавершеною. Про це свідчать і складності в її подальшому житті, наприклад, неодноразово робилися спроби побудувати власну сім'ю. Навіть творчість, яка є сенсом життя Лессінг, асоціюється в її свідомості із затишком рідного дому: **the world of dreams, where I have always been at home**.

Ключова ідея роману представлена пропозицією, що виражає головне правило сімейних відносин – **A child should be governed by love**, – однак цієї любові героїні не вистачає (**I knew from the very beginning, she did not love me**), що зумовлює нестійкість процесу її сімейної самоідентифікації. Їй здається недостатньою любов матері, адже та постійно нагадує дочці про бажання народити не дочку, а сина (**telling me over and over again that she had not wanted a girl, she wanted a boy**). Вона ревнує матір до брата і впевнена, що мати спочатку не відчувала до неї любові (**I knew from the very beginning she loved my little brother unconditionally, and she did not love me**). Будь-які висловлювання матері здаються їй нещирими (**theatrical announcements**) і нестерпними (**could not bear them**): **What I remember is hard bundling hands, impatient arms and her voice telling me over and over again that she had not wanted a girl, she wanted a boy. I knew from the very beginning she loved my little brother unconditionally, and she did not love me** [5, с. 25]; **Long ago I had ceased to respond to her (mother's) always theatrical announcements. I could not bear them** [5, с. 61]. Епітети **hard u bundling (hands),_impatient (arms), theatrical (announcements)** використовуються авторкою для опису негативного досвіду, отриманого нею в родині. Сім'я, яка б мали стати затишним місцем, де людина отримує любов і підтримку, викликала геть протилежні відчуття. Доріс досить часто відчуває до неї роздратування і неприязнь. Наведені нижче мовні одиниці репрезентують в тексті негативний досвід, реалізуючи візуально або через негативні конотації: **hard** – harsh, severe, or offensive in tendency or effect: lacking consideration, compassion, or gentleness [5]; **bundling** (adi.) – pushing or putting someone somewhere quickly and roughly [5]; **impatient** – not patient: restless or short of temper especially under irritation, delay, or opposition; intolerant [5]; **theatrical** – describes behaviour that is not sincere and too extreme and that is intended to attract attention [5]. Не знайшовши свого місця в родині, героїня, незважаючи на прихильність до рідної домівки, опиняється за її межами. Сім'я рано відштовхує Доріс від себе, і вона поступово змушена віддалитись від неї. Слова і словосполучення **to be alone, to wander, from home, far** об'єднані семантикою відчуження, зокрема від сімейного простору: **She took it into her head to start worrying about my being alone. All those years I wandered about sometimes miles from home, and had tactfully not said how far I went.**

Зважившись змінити своє життя (**leaving the Colony as soon as I could, for a new life in London**), Доріс наважується на переїзд, з яким вона пов'язує великі надії на нове життя, але незабаром відчуває розчарування, і Англія втрачає для неї привабливість, як і все до цього. До опису чужого світу за межами сім'ї, який так і не став для героїні своїм, включаються негативні характеристики, підсилені епітетами **grimy, graceless, bleak, ugly, dreadfulness. To get away from the grimy graceless, bleak, ugly, dreadfulness of England**. На противагу такій неприйнятній Англії, у спогадах Доріс повертається в свій будинок, де вона проживала в оточенні природи: **We drove through mountainous roads made for caravans, horses, mules, donkeys** [5, с. 165]: **The water was so cold! It was mountain water. It came running down from the mountains in stone channels. You simply had to shout as you jumped in!** [5, с. 172].

Отже, в автобіографічному романі Доріс Лессінг «Under My Skin» виокремлено важливий тип самоідентифікації особистості, а саме тип сімейної самоідентифікації особистості. Її формування виявляється незавершеним, що призводить до особистісної кризи

героїні, а згодом негативно впливає на її самовизначення в соціумі. Нездатність адаптуватися в чужому просторі та відмова від свого власного несуть за собою втрату ідеалів та особистісного сенсу буття.

Взаємодія особистісної системи цінностей та її картини світу із життєвими цінностями і цілями, правилами поведінки і установками проявляються в досліджуваному тексті і його лексико-семантичній структурі. Лінгвостилістичний аналіз художнього матеріалу дозволив схарактеризувати певний тип самоідентифікації і те, яким чином він формує культурну та сімейну самоідентифікацію особистості. Крім того, виявлена специфіка мовних одиниць та їх відображення в лексичному наповненні тексту дозволила виокремити поняття подвійної свідомості та пограничні стани героїні, яка знаходиться між «своєю» і «чужою» культурою. Саме навіювання «чужої» культури та труднощі, які виникають в процесі самоідентифікації, спричиняють внутрішній конфлікт і викликають відчуття «Іншості». Ми спостерігаємо, як персонаж шукає істину свого буття і співвідносить його з пізнанням самого себе. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в детальному аналізі та співставленні інших типів самоідентифікації та у виокремленні їх мовних маркерів у художньому дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горлач М. Концепт «Інший» у романній диалогії Доріс Лессінг «П'ята дитина» та «Бен серед людей» / М. Горлач. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Літературознавство. 2011. Вип. 33. – С. 229–239.
2. Кухаренко В. А. Інтерпретація текста: Учебник для студентов филологических специальностей / В. А. Кухаренко. – Одеса. : Латстар, 2002. – 292 с.
3. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. І. Обушний. – К. : Український Центр духовної культури, 1998. – 204 с.
4. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling / Z. Kövecses. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 240 p.
5. Lessing D. Under My Skin. Volume One of My Autobiography, to 1949 / D. Lessing. – N. Y: HarperCollins, 1995. – 448 p.
6. Turner J. Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior / J. Turner // Lauder E.J. (eds.) Advances in group process. Theory and research V. 2. – Greenwich, Connecticut: JAI Press, 1985. – P. 392–399.

Стаття надійшла до редакції 18.12.2018 р.

*Олеся Мединська,
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)*

*Галина Синоруб
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)*

**МОВА ВОРОЖНЕЧІ У ВИБОРЧОМУ ДИСКУРСІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОНЛАЙН-ВИДАНЬ «УКРАЇНСЬКА ПРАВДА»,
«ДЗЕРКАЛО ТИЖНЯ», «ВІЛЬНЕ ЖИТТЯ ПЛЮС»
ТА ІНФОРМАЦІЙНОГО АГЕНТСТВА «РУБРИКА»)**

У статті висвітлено питання використання мови ворожнечі в сучасному інтернет-просторі. Систематизовано наукові визначення поняття «мова ворожнечі». За досліджуваний період виокремлено масив дискримінаційних матеріалів на виборчу тематику. Акцентовано увагу на міжнародних правових документах та законодавчих актах в Україні, які визначають критерії розпізнавання мови ворожнечі. Подано класифікацію видів риторики ненависті. Проведено контент-аналіз матеріалів на наявність мови ворожнечі у виборчому дискурсі. Виділено лінгвістичні маркери мови ворожнечі в аналізованих інтернет-ЗМІ. Доведено, що мова ворожнечі є частиною виборчої комунікації, що базується на стереотипних когнітивних схемах, негативних установках і дискримінаційних інтенціях по кандидатах.

Ключові слова: виборчий дискурс, мова ворожнечі, дискримінаційні матеріали, типи мови ворожнечі.

Олеся Мединская, Галина Синоруб. ЯЗЫК ВРАЖДЫ В ИЗБИРАТЕЛЬНОМ ДИСКУРСЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ОНЛАЙН-ИЗДАНИЙ «УКРАИНСКАЯ ПРАВДА», «ЗЕРКАЛО НЕДЕЛИ», «СВОБОДНАЯ ЖИЗНЬ ПЛЮС» И ИНФОРМАЦИОННОГО АГЕНТСТВА «РУБРИКА»)

В статье освещены вопросы использования языка вражды в современном интернет-пространстве. Систематизированы научные определения понятия «язык вражды». За исследуемый период выделен массив дискриминационных материалов на избирательную тематику. Акцентируется внимание на международных правовых документах и законодательных актах в Украине, которые определяют критерии распознавания речи вражды. Представлена классификация видов риторики ненависти. Проведен контент-анализ материалов на наличие языка вражды в избирательном дискурсе. Выделены лингвистические маркеры языка вражды в анализируемых интернет-СМИ. Доказано, что речь ненависти является частью избирательной коммуникации, основанной на стереотипных когнитивных схемах, негативных установках и дискриминационных интенциях по кандидатам.

Ключевые слова: избирательный дискурс, язык вражды, дискриминационные материалы, типы языка вражды.

Olesia Medynska, Halyna Synorub. THE LANGUAGE OF VOROZHNECHI IN THE ELECTORAL DISCUSSION (FOR THE ONLINE STORIES "UKRAINIAN LAW", "MIRROR OF THE WEEK", "THE FREE PLANNING LIFE" AND "RUBRIC" INFORMATION AGENCY)

There was highlighted in the article a question about using language of enmity in modern Internet environment. There were systematised scientific interpretation of the concept "the language of enmity". During the period of investigation were selected an array of discriminating materials that were chosen within the following topic. There were payed attention on international documents and legislation Ukrainians acts that define the criteria for recognising the language of enmity. There was showed a classification that based on types of rhetoric of hatred. There was conducted content analysis of materials for the languages of enmity existence in electoral discourse. There was proved that the language of enmity is a part of electoral communications based on stereotypical cognitive schemes, negative attitudes and discriminatory intents to the candidates. There were highlighted linguistic markers of the language of enmity in analysed online media.

Key words: electoral discourse, the language of enmity, discriminating materials, types of the language of enmity.

Проведення політичних виборів є важливою передумовою демократичності суспільства, одним із механізмів формування органів влади. У процесі боротьби за владу кандидати використовують різноманітні методи та способи завоювання симпатій електорату, за допомогою якого отримують делеговані повноваження. Із всього комплексу дій, які здійснюють вони під час виборчої кампанії, особлива увага звертається на застосування виборчих технологій у медіа. ЗМІ відіграють вагомую роль при формуванні громадської думки, є ретрансляторами виборчої комунікації. У передвиборчий період завдання українських мас-медіа – допомогти громадянам зробити поінформований, усвідомлений вибір під час президентських виборів. У цьому контексті особливої актуальності набувають питання репрезентації виборчого дискурсу в ЗМІ з уникненням дискримінаційних комунікативних стратегій, зокрема мови ворожнечі.

Мова ворожнечі була об'єктом наукового аналізу українських і зарубіжних дослідників, зокрема А. Бойко, Т. Бондаренко, А. Вебер, О. Верховського, О. Горбачової, Д. Дуцик, Н. Іллюк, Т. Ісакової, Г. Кожевнікової, В. Савончак, О. Черних тощо. Проблеми функціонування мови ворожнечі в соціумі артикулювали в наукових студіях С. Жаботинська, К. Рускевич, В. Клемперер, О. Гладилін, О. Карп'як, Г. Почепцов. У лінгвістичному аспекті мову ворожнечі досліджували М. Гречихін, О. Коробкова, Е. Понарін, Н. Сидоренко, Л. Ставицька, О. Тараненко, Г. Черненко, О. Шелюх тощо.

Мета статті – дослідити особливості вживання мови ворожнечі у медіатекстах на виборчу тематику (за матеріалами онлайн-видань «Українська правда», «Дзеркало тижня», «Вільне життя плюс» та інформаційного агентства «Рубрика»).

Мета наукового дослідження передбачає реалізацію таких завдань: окреслити дефініцію поняття «мова ворожнечі»; виокремити за досліджуваний період масив матеріалів, у яких продукується мова ненависті; виділити види риторики ворожнечі; проаналізувати приклади використання мови ненависті в онлайн-виданнях.

Поняття «мова ворожнечі», яке в Україні активно увійшло в ужиток у 2006–2007 рр., походить від англ. «hate speech». Окреслити його семантику намагалися фахівці державного управління, права, соціальних комунікацій, мовознавці. Термін «мова ворожнечі» не має однозначного визначення ані в нормативно-правових актах, ані в академічній науці. На думку правозахисників Дж. Джакобса та К. Поттера, «мова ворожнечі – термін, який належить до низки негативних висловів, починаючи від підбурювання і закінчуючи ненавистю, зловживанням, дискредитацією, образливими словами та епітетами, і, можливо, надзвичайними прикладами упередження» [7, с. 178]. Н. Іллюк, актуалізуючи питання впливу ЗМІ на суспільство, наголошує, що саме мовні засоби моделюють соціальну поведінку, спосіб мислення, мовленнєву культуру громадян [7]. А. Бойко зауважує, що мова ненависті у ЗМІ допомагає «диференціювати суспільство та ідентифікувати його

представників за принципом «ми – вони», «свій – чужий», що призводить до дегуманізації» [7, с. 178]. О. Горбачова констатує, що поняття «мова ворожнечі» вживають для «позначення будь-якої публічної «мовної» дії, прямо чи опосередковано заснованої на ксенофобії, яка видозмінює, спотворює соціальні відносини, слугує причиною агресії, насилля, ворожнечі та конфліктів за принципом національного, релігійного, соціального чи іншого розрізнення...» [1, с. 36].

Медіаюрист та виконавчий директор ГО «Платформа прав людини» О. Бурмагін зазначає, що термін «мова ворожнечі» відсутній в українському законодавстві, тому немає протидії [9]. Однак знаходимо тлумачення цього поняття у Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи № 97 (20): «Мова ворожнечі (мова ненависті) – це всі види висловлювань, котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, у тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів» [9].

Із мовознавчої точки зору мова ворожнечі – це «лінгвістичні засоби вираження різко негативного ставлення до будь-яких явищ суспільного життя, а також до людей, що є носіями інших, протилежних автору, духовних цінностей» [3]; «метафоричний еквівалент поняття «мовна агресія», під яким розуміють специфічну форму поведінки, що вмотивована агресивним станом мовця» [4, с. 201]; «спосіб мовного конструювання моделей і практик соціальної нерівності» (Е. Понарін); «мовне вираження інтолерантності, або лінгвістично виражена нетолерантність» [5]; «комунікативно-мовний механізм зниження соціокультурного статусу іншого» [2, с. 73].

Чимало дефініцій мови ворожнечі ґрунтуються на встановленні факту розпалення ненависті, приниження чи дискримінації за певними ознаками у висловлюваннях. Керуючись численними визначеннями цього поняття, ми вирішили сформулювати одне узагальнене, яке, на наш погляд, якнайкраще описує це явище. Отже, мова ворожнечі – це будь-яка форма і зміст висловлювання з елементами заперечення принципу рівності всіх людей у правах.

Зазначимо, що існують міжнародні правові документи та низка законодавчих актів в Україні, які визначають критерії розпізнавання мови ненависті:

1. Рамкова конвенція про захист національних меншин.
2. Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який присвячений питанням переслідування расистської та ксенофобної діяльності в мережі.
3. Рекомендація Ради Європи щодо мови ненависті 97 (20), Рекомендація 97 (21) щодо ЗМІ та сприяння розвитку культури толерантності.
4. Стаття 161 Кримінального кодексу України призначає покарання за «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті...».
5. Стаття 6 Закону України «Про телебачення та радіомовлення», у якій накладається «заборона на пропаганду винятковості, зверхності або неповноцінності осіб за ознаками їх релігійних переконань, ідеології, належності до тієї чи іншої нації, фізичного або майнового стану, соціального походження».

У сучасному науковому дискурсі дослідниками (Г. Кожевнікова, О. Верховський, В. Малькова) актуалізуються три форми мови ворожнечі: жорстка, середня, м'яка. М. Кроз та Н. Ратинова пропонують таку класифікацію: фальшива ідентифікація (формування і підкріплення негативного етнічного стереотипу, образу нації, релігії, певної групи); фальшива атрибуція (приписування ворожих дій і ризикованих намірів представникам якої-небудь нації, релігії); «уявна оборона» (підштовхування до яких-небудь дій проти певної нації, релігії тощо).

Можна виділити такі конкретні види риторики ненависті, які транслюються через ЗМІ:

1. Заклики до насильства (із зазначенням об'єкта насильства; проголошення насильства допустимим засобом у своїх матеріалах).
2. Пряме підбурювання до дискримінації, зокрема у формі загальних гасел.

3. Завуальовані заклики до насильства і дискримінації (пропаганда «позитивних», історичних чи сучасних, прикладів насильства; вислови на кшталт «добре б зробити з ...», «давно час ...» тощо).

4. Створення негативного образу етнічної, релігійної чи соціальної груп.

5. Виправдання історичних випадків насильства і дискримінації.

6. Публікації та висловлювання, які піддають сумніву загально визнані історичні факти насильства і дискримінації.

7. Твердження про неповноцінність (брак культури, інтелектуальних здібностей, нездатність до творчої праці) етнічної, релігійної чи соціальної груп (на кшталт «вони придатні тільки для підмітання вулиць»).

8. Міркування про історичні злочини етнічної, релігійної чи соціальної груп (на зразок «вони завжди вдавалися лише до насильства», «вони завжди змовлялися проти нас»).

9. Твердження про кримінальність зазначених груп (наприклад, «усі вони – злодії»).

10. Твердження про моральні недоліки етнічної, релігійної чи соціальної груп («євреї – користолюбні», «цигани – брехуни»).

11. Міркування про непропорційну перевагу тієї чи іншої групи в матеріальному достатку, представництві у владних структурах, ЗМІ.

12. Звинувачення в негативному впливі тієї чи іншої етнічної, релігійної або певної соціальної групи на суспільство, державу («розмивання національної ідентичності», «підірвання традиційних цінностей» тощо).

13. Згадка певної групи або її представників у принизливому чи образливому контексті.

14. Заклики не допустити закріплення в регіоні (районі, місті) представників тієї чи іншої етнічної або релігійної групи (наприклад, розмірковування про неприпустимість будівництва мечеті у «православному місті»).

15. Цитування ксенофобних висловлювань і текстів без коментарів, визначального розмежування між позиціями інтерв'юйованого і журналіста; надання місця в газеті для ксенофобної пропаганди без редакційного коментаря чи іншої полеміки.

16. Звинувачення групи у спробах захоплення влади або в територіальній експансії.

17. Заперечення громадянства (згадка про громадян як про іноземців чи «не-громадян» через їхню етнічну ідентифікацію) [10].

Вагомий вплив на формування інформаційного простору та радикалізацію настроїв у суспільстві має риторика ненависті, яку продукують самостійно чи транслюють від держслужбовців мас-медіа. Як зауважує незалежний експерт, представник Східноєвропейського інституту розвитку Мрідула Гош, «спостерігаються гострі ксенофобські закиди, коли кандидат або політична сила борються за серце і душу виборця. Бо політик відзначає, хто його виборець, і розділяє суспільство, ділить різні прошарки населення відповідно до свого світогляду та своєї виборчої програми» [6].

Мас-медіа переповнені мовою ворожнечі, що «нормалізує» негативні установки й упередження щодо претендентів на посаду Президента України та партій, які вони представляють. Це призводить до невизначеності виборців, зневіри до кандидатів, а відтак, песимістичного настрою щодо майбутнього нашої держави.

Розглянемо наявність мови ворожнечі за політичним спрямуванням у виданнях «Українська правда», «Дзеркало тижня», «Вільне життя плюс» та інформаційному агентстві «Рубрика».

Для формування вибіркової сукупності онлайн-видань використано вибірку за категоріями, найбільш розпізнаними в навігації інтернет-медіа. Хронологічний період складає січень-лютий 2019 року, оскільки із січня в Україні почалася передвиборча агітація, а отже, зросла кількість публікацій на політичну тематику.

Результати проведеного контент-аналізу відображено в таблиці, де вказана кількість вжитих ключових слів (мови ворожнечі) у матеріалах кожного з досліджуваних видань (див. табл. 1).

Результати контент-аналізу

Категорія	Одиниці категорії	Видання			Інформаційне агентство
		«Українська правда»	«Дзеркало тижня»	«Вільне життя плюс»	«Рубрика»
За політичним спрямуванням (у перед-виборчий період)	Кнопкодав	14	–	–	–
	Кнопкодавство	36	–	–	–
	Прогульник	18	2	–	–
	Засівати	7	–	–	–
	Гречкосійство	2	–	–	–
	Матросити	1	–	–	–
	Бандерівці	2	–	–	–
	Тітушки	2	–	–	–
	Мент	1	–	–	–
	Хохол	1	1	–	–
	Сірі конячки	–	2	–	–
	Сірі кандидати	–	1	–	–
	Українське кривосуддя	–	1	–	–
	Інославний	–	1	–	–
	Латентні агенти	–	1	–	–
	Світський лев	–	1	–	–
	Найяскравіша розмальовка	–	1	–	–
	М'язиста лапа	–	1	–	–
	Новий «голобородько»	–	2	–	–
	Фейсбучний герой/простір	–	2	–	–
	Репетиція Страшного суду	–	1	–	–
	Політичне насильство	–	1	–	–
	Лівак	–	1	–	–
	Холопський стан	–	1	–	–
	Виборчі «сітки»	–	16	–	–
	«Сітка» імені Порошенка	–	3	–	–
	«Сітка» імені Тимошенко	–	2	–	–
	Вождь «Батьківщини»	–	1	–	–
	«Порох-1»	–	1	–	–
	«Сітковики»	–	2	–	–
	Вітряки	–	1	–	–
	«Азовець»	–	1	–	–
	Агітаційна «сітка»	–	2	–	–
	«Курс порохобота»	–	1	–	–
	«Аморальне видовище»	–	1	–	–
	Хапуга	–	–	1	–
	Трошки Зеленський	–	–	2	–
	Буржуазні націоналісти	–	–	1	–
	«Історическая родіна»	–	–	2	–
	Букоголіки	–	–	1	–
	Слуга в ярмулі	–	–	1	–
	Найнародніша газівника	–	–	1	–
	Світлі лики	–	–	1	–
	Армія воскресителів	–	–	1	–
	Чорні пінгвіни	–	–	1	–
	Виборчий вертеп	–	–	2	–
	Осліпки	–	–	1	–
Фальшиві завіси	–	–	1	–	
Лицеміри	–	–	1	–	
Пустомелі	–	–	1	–	
Нардеп-вигнанець	–	–	–	1	
Старший товариш	–	–	–	1	
Совковий	1	–	–	1	
Рудимент	–	–	–	1	
Загальна кількість		87	51	18	4

За результатами контент-аналізу матеріалів українських інтернет-видань встановлено наявність слів емоційно-негативного забарвлення, які з'явилися в передвиборчий період і принижують, стигматизують як політиків, так й аудиторію.

На основі проведеного дослідження виділяємо лінгвістичні маркери «мови ворожнечі» в аналізованих інтернет-ЗМІ: видозмінені літературні вислови, що не приховують наміру автора образити, викликати негативні асоціації щодо адресата; вживання некоректних термінів та перекичування суті задля яскравого заголовка; використання пейоративної лексики, тобто стилістично зниженої, яку застосовують як спосіб демонстрування негативних емоцій, посиленої агресивності, фамільярного ставлення до політичних діячів; оказіональні новотвори (латентні агенти); оціночно-інтерпретаційні дієслова («приїхало», «прислужувати»); грубо фамільярна лексика («плює на закони»); навмисне створення стереотипу; іронія й інші різновиди злого гумору; категоричне твердження або оцінка без пояснення багатозначних слів, наприклад, із метою створення сенсації; наявність закликів і спонукань до негативних дій, дискримінації у відкритій та завуальованій формах; протиставлення груп «свої» і «чужі»; прийом «твердження через заперечення» з метою створення контрасту, що полягає в натяку на погану репутацію «чужих» і підкресленні хорошої репутації «своїх»; повторення слів для привернення уваги до них.

Серед досліджуваних онлайн-видань лідером у використанні мови ворожнечі є «Українська правда», де знаходимо 87 експресивних слів негативного забарвлення. Наприклад: «Підкупувати виборців, «засівати» гречкою чи застосовувати адміністративний ресурс стане значно важче»; «...піймали у Верховній Раді за кнопкодавством під час голосування». Другим за вживанням мови ненависті є видання «Дзеркало тижня» (51 випадок), наприклад: «Цікаво, що в складі делегації не було «профільного» міністра – Євгена Нищука («Дзеркало тижня»). У цьому ж виданні читаємо: «Виборець стає по-дитячому примхливим, – він вимагає всього; по-дитячому егоїстичним, – він вимагає насамперед для себе; по-дитячому безпорадним, – він усьому вірить. Йому, виборцеві, у цей період особливо подобаються барвисті обгортки, безкоштовні ласощі та яскраві вистави, де виряджені в театральний реквізит лицедії, пустуючи й кривляючись, зображують бетменів, бетвуменів, гаррі поттерів та інших голобородьків. На період виборів критичне мислення в багатьох вимикається, як світло в дитячій після дев'ятої вечора». Значно менше (18 одиниць) знаходимо у тернопільському інтернет-виданні «Вільне життя плюс». Промовистий заголовок «Трошки Зеленський» такого повідомлення: «Поїхав колишній регіонал Олександр Вілкул у Бердянськ показати себе перед президентськими виборами. А там активісти вирішили його «оригінально» зустріти. Один узяв та й облив зеленкою». У цьому ж виданні виборчий період порівнюється з вертепом: «Той – народний президент на вилах, той – слуга народу в ярмулці, та – взагалі найнародніша газівничка. Як на парад чи на конкурс краси виходять. І весь отой гарמידер набирає обертів, стрімкого пришвидшення та їдкої нав'язливості».

«Рубрика» – українське інформаційне агентство, що вміщує найменшу кількість слів мови ненависті за досліджуваний період [10]. Наприклад, у дискурсі цього ресурсу знаходимо: ««Народний рух України» висунув у президенти нардепа-вигнанця із «Самопоміч» тощо.

Проаналізувавши медіаматеріали в онлайн-виданнях, зазначаємо, що у виборчому дискурсі продукуються дискримінаційні комунікативні стратегії. В аналізованих інтернет-ЗМІ спостерігаються прояви мови ворожнечі щодо кандидатів та політичних партій. Найбільша кількість дискредитаційних текстів зафіксована в онлайн-виданні «Українська правда» – 53 % усіх проаналізованих матеріалів. Найменше риторики ненависті в повідомленнях інформаційного агентства «Рубрика». Журналісти використовують середню та м'яку форми мови ненависті.

Лінгвістичні ознаки мови ворожнечі в медіатекстах такі: нелітературні слова (жаргонізми, просторіччя) і видозмінені літературні вислови, які не приховують наміру журналіста викликати негативні асоціації щодо кандидата чи партії; вживання расизмів

(хохол тощо), лукізмів (м'язиста лапа); метафоричні лексеми; використання слів у переносному значенні, руйнування прямого номінативного значення, що породжує відповідне асоціативно-семантичне поле.

Небезпека мови ворожнечі в журналістиці існує давно. У багатьох частинах світу вона призвела до трагічних наслідків. Її використання може підбурювати до скоєння злочинів на ґрунті ненависті. Тому ЗМІ мають утримуватися від трансляції мови ворожнечі та керуватися у своїй діяльності професійними етичними стандартами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбачова О. В. Мова ворожнечі : ксенофобія чи безладність [Електронний ресурс] / О. В. Горбачова // Правий екстремізм і толерантність : з досвіду України та Німеччини. – К.: Заповіт, 2008. – С. 36-43. – Режим доступу : <http://library.fes.de/pdf-files/bueos/ukraine/06708.pdf>.
2. Гречихин М. В. Роль языковых единиц с семантикой агрессии в организации текстов СМИ / М. В. Гречихин // Журналистика и медиаобразование: сборник трудов II Междунар. научно-практ. конференции. – 2007. – Т. II. – С. 72–75.
3. Денисова А. В. Язык вражды: некоторые особенности судебных лингвистических экспертиз [Электронный ресурс] / А. В. Денисова. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-vrazhdy-nekotorye-osobennosti-sudebnyh-lingvisticheskikh-ekspertiz/>
4. Дзялошинський І. М. ЗМІ та громадянське суспільство / І. М. Дзялошинський // Актуальні проблеми Європи. – 2008. – № 2. – С. 192-209.
5. Коробкова О. С. Маркеры языка вражды в номинациях этнической принадлежности: социолингвистический аспект [Электронный ресурс] / О. С. Коробкова. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/markery-yazyka-vrazhdy-v-nominatsiyah-etnicheskoy-prinadlezhnosti-sotsiolingvisticheskiy-aspekt5>
6. Мову ворожнечі в Україні поширюють політики-експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/24740474.html>
7. Мова ворожнечі, мова ненависті, hate speech // Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: [колективна монографія] / за заг. ред. проф. Н. А. Сейко; відп. ред. Н. П. Павлик. – Житомир : Волинь, 2014. – С. 178–179.
8. Рекомендация N R (97) 20 Комитета министров Совета Европы государствам-участникам по вопросам «разжигания ненависти» [Электронный ресурс] // ВРУ. – Режим доступа : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_093
9. Термін «мова ворожнечі» відсутній в українському законодавстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ppl.org.ua/termin-mova-vorozhnechi-vidsutnij-v-ukrainskomu-zakonodavstvi.html>
10. Чому мова ворожнечі з'являється у ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cje.org.ua/ua/blog/chomu-mova-vorozhnechi-zyavlyayetsya-u-zmi>

Стаття надійшла до редакції 5.12.2018 р.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ НАЗВИ БОГОРОДИЧНИЙ

У статті простежено історію становлення слова богородичний протягом усіх етапів функціонування української мови, подано спектр значень проаналізованого слова та підтверджено цитатами з текстів. Дослідження виконано на основі лексикографічних джерел, що охоплюють XI – XXI ст., а також церковних пам'яток.

Ключові слова: піснеспів, богородичний, тропар, кондак, стихира, Вибраній Володарці.

Наталія Пышна. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ НАЗВАНИЯ БОГОРОДИЧНЫЙ

В статье прослеживается история становления лексемы богородичный на протяжении всех этапов функционирования украинского языка, представлено спектр значений изучаемого слова и подтверждено цитатами из текстов. Исследование выполнено на основе лексикографических источников, охватывающих XI – XXI вв., а также церковных памятков.

Ключевые слова: песнопение, богородичный, тропарь, кондак, стихира, Выбранной Володарке.

Natalia Pyshna. THE HISTORY OF FORMATION THE NAME OF THE THEOTOKOS

The article traces the history of the formation of the word Theotokos during all stages of the functioning of the Ukrainian language, the spectrum of values of the investigated word was filed and confirmed by citations from the texts. The research was conducted based on lexicographical sources, covering XI – XXI centuries, and written records of the church.

Keywords: chant, theotokion, tropar, kondak, stykhyra, elected lady.

Слово *богородичний* вказує на зміст й сенс співу – до Пресвятої Богородиці. *Богородичні* – це піснеспіви, метою яких є прославлення Божої Матері. Ними можуть бути: тропарі, стихирі, канони, кондаки, сідальні, що співаються після кафизм, акафісти до Богородиці. Вони є у складі всіх щоденних священнодій: вечірні, утрени, літургії, великого повечір'я, полуношниця щоденної і суботньої, а також часів. О. Прилепа вважає, що *богородичні* є компонентом як моножанрових циклів (тропарів, стихир), так і багатожанрових циклічних композицій (вечірні, утрени, всенічної) [23, с. 49]. “На вечерні *богородичні* полагаються послѣ стихирѣ на “Господи, воззвахъ”, послѣ стихирѣ на стиховнѣ и послѣ “Нынѣ отпускаещи” и “Отче нашъ”; на утрени – послѣ тропарей на “Богъ Господь”, послѣ сѣдальновъ, послѣ каждой пѣсни канона, послѣ свѣтильна и послѣ стихирѣ на стиховнѣ; на літургії – по маломъ входѣ” [22, Т. II, с. 784]. Богородичні пісні виконуються і після воскресних тропарів (у 1 гласі – “Гавриїлу провіщавшу Ти Діво”); богородичними піснями доповнені і сідальні. Окрім того на Утрени обов'язковим є богородичний канон, ірмоси якого також містяться в Ірмологіоні [36, с. 77].

Богородичні піснеспіви – відомі ще з християнської гімнографії. Це – сум, радість, мелодична елегантність, подяка, прослава. Прославлення Богоматері за її невинність, милосердя. Радість Марії та подяка Богові за народження дитятка Ісуса. Сум, душевний біль Богородиці за Його розп'яття на хресті. Усі ці моменти пов'язані з Богородицею. Вони становлять єдиний ланцюг репертуару Богородичних піснеспівів. О. Прилепа зауважує, що символічна образність Богородиці в системі піснеспівів представлена іменами-характеристиками (Пречиста, Свята, Чеснійшая, Владичиця тощо) та ‘функціями’ – Заступниці перед Богом за людство (Молитвенниця, Предстательниця, Спасительниця

тощо). У такий спосіб формується повнота Богородичної тематики і всеосяжність образу Богородиці, тобто повна Маріологія [23, с. 54].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На особливу увагу заслуговує стаття “Богородичний культ в українській церковній монодії” Ю. Ясіновського, який визначає особливості відображення теми Богородиці в церковній культурі з візантійської гімнографії до сучасності; вказує на роль піснеспівів, пов’язаних з культом Богородиці, продовжує тему художнього розкриття вічного образу в творчості композиторів ХІХ – ХХ ст. О. Прилепа розглядає жанрову природу богородичного піснеспіву за системою жанрових чинників, запроваджених літургійним музикознавством. Н. Сиротинська досліджує богородичний цикл “Грішних молитви” з позиції літургійного призначення, богословського змісту, музично-поетичного наповнення, а також значимості в українській культурі. Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що історія слова *богородичний* не була об’єктом дослідження мовознавців, тому ставимо собі за мету – простежити історію назви *богородичний*, виявити особливості становлення й розвитку цієї лексеми упродовж усіх етапів функціонування української мови.

На позначення цього піснеспіву в грецькій мові побутувала лексема *θεοτόκιον*. Запозичена вона на україномовний ґрунт з грецької мови в давньоукраїнську. “Старословянський словарь (по рукописам X – XI веков)” реєструє найменування *богородичинъ* зі значенням ‘богородицын, богородицы’: “оуъспение с<ва>тъньа анньн м<а>т<е>ре в<о>г<ороди>чинъи” [32, с. 97]. В іншому джерелі X – XI ст. натрапляємо на використання номена *богородично* зі значенням ‘церковний піснеспів на честь богородиці’ [35, с. 223]. В українській мові *богородичні* як тропарі зафіксовані з ХІІ ст. зі значенням: ‘тропарь на честь Богородиці. Таким тропарем закінчується кожна пісня кожного канону; перед ним тому ставиться знак: Б’ [31, Т. I, с. 135]. У староукраїнський період засвідчена назва функціонує на позначення пісні на честь Богородиці: “*бѡгородичнѣ*” [20, с. 39].

Лексема *богородичний* на позначення богородичного піснеспіву на честь Божої Матері у ХІІ ст. подається давньоукраїнською як у формі чоловічого *богородичнѣ* [31, Т. I, с. 135], так середнього *богородично* [35, с. 223] родів. У “Требнику” П. Могили теж натрапляємо на аналізоване слово: “*Поютъ же и сѣй Бѡгородиченѣ*” [14, Т. III, с. 72]. У “Словнику української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст.” словоформа *богородичинь* втратила богослужбово-обрядове значення, набуваючи нового семантичного статусу ‘прикм. Те саме, що богородичный’: “*Каждоу евангелію чѣомоу либо на оутръна(х) либо на ли(т) рѣчіхъ на праз(д)никы, владычнааѣ богородичинъи(и) и ви(в)ранымъ стѣты(м)ь в мѣсаци сенте(в)рін рекомѣ юрымъ; А не то(л)ко Хви и Бѡгородичинъи образы чинатѣ чѣда, але истѣты(х)*” [29, Т. I, с. 147]. У “Киево-Печерському патерику” найменування *богородичинь* означає назву церкви на честь Богородиці “*І се вы, братіе, скажу ино дивно и преславно чюдо о тьи богоизбраньи церкви богородичинь*” [10, с. 6]. У середині ХІХ ст., за даними Історичного словника української мови за ред. Є. Тимченка, слово *Богородичинь* уживається з дещо іншою семантикою “*прикм. Що до Богородиці належить. В тръжествіахъ влѣдчнихъ и бгородичиныхъ. А не только Хвы и Богородичины образы чинатѣ чуда, але и стыхъ. Иконы Бгородичины такую мають имѣти честь, якую маєт Бца Марія*” [33, с. 112]. Натомість у богослужбових джерелах цього ж періоду лексема *Богорѡдиченѣ* функціонує на позначення церковного піснеспіву, який виконується на богослужіннях: “*Ѧктенія не поѣтса, но ѡвїе поѣмъ стїхирѣ на стїхѡвнахъ: Таже: Нѣынъ ѡпѡщаѣши: Трѣтѡе, и по Оѣче нашъ: Тропарь празника или Тропарь стѡмѡ, слава и нѣынѣ: Богорѡдиченѣ*” [34, с. 10]; “*И нѣынѣ: Бѡгорѡдиченѣ. Всепѣтага, чїстага, превлѡго влѣце, помїлѡй ѡже вѣтвеннымъ сїмъ помазѡющагоса (помазѡющѡгоса) ѡлѣемъ*” [5, с. 106]; “*Богорѡдиченѣ*” [17, с. 99]. Требник засвідчує, що активність слова *богородичний* розширює жанрові рамки функціонування. Спостерігаємо функціонування *богородичного відпустительного й богородичного недільного* “*Ликъ по ѡминѣ поѣтѣ ѡвїе тропарь стѡгѡ, слава ѡ нѣынѣ: Бѡгорѡдиченѣ ѡпѡстїтельный при концї оутрени*” [34, с. 51]; “*И нинѣ: богородиченѣ*

воскресенъ по гласѣ кондака” [6, с. 22]. Назву *богородичен* О. Горбач номінує “пісню-тропарем з прославою Богородиці, яка походить з грецької: *theotokion*” [3, с. 61]. У “Повному церковнослов’янському словнику” за ред. Г. Дяченка **Богородичны** – це піснеспіви на честь Божої Матері [21, с. 29]. Тотожне значення фіксує КЦБС.

У богослужбових пам’ятках ХХ ст. реєструється *богородичний* піснеспів в архаїчній короткій формі (*Богородичен*) і в повній (*Богородичний*): “*Богородичен*: Жизнодавца рождши, гріха, Діво, Адама ізбавила єси, радість же Еві в печали місто подала єси: падши я же от жизни к сей направи, із Тебе воплотивийся Бог і чоловік” [1, с. 148]; “**Слава: Й нѣнѣ: Бѣгорѣдиченъ** (співається стоячи)” [2, с. 90]; “**Послѣдї же ѡкончаваетса Бѣгорѣдиченъ сїце. Слава свободившемъсь Рождествомъ твоимъ**” [9, с. 21]; “Після Бог Господь співають тропар дня, двічі, і *Богородичний* на той самий глас. А коли припадають два тропарі, то перший співається двічі, потім другий і *Богородичний*” [30, с. 33]; “Тоді тропар і *богородичний* за уставом” [16, с. 119]. Слово *богородичний* на позначення релігійного піснеспіву також зафіксоване в богослужбових книгах ХХІ ст.: “Три стихирі святому; Слава: святому; І нині: *богородичний*” [15, с. 465]. “*Богородичний* і заст. *богородичен* ім. Піснеспів – канон, тропар, стихира, – змістом якого є прославлення Пресвятої Богородиці” – таке визначення задокументовано “Словником церковно-обрядової термінології” Н. Пуряєвої [24, с. 29]. Ці значення фіксує й “Настільна книга священнослужителя”: “*Богородичні* – церковні піснеспіви: стихирі, тропарі й канони на честь Богоматері” [18, Т. IV, с. 681]. У сучасній церковній літературі найуживанішою виступає українізована повна форма лексеми *богородичний*, рідше – *богородичен*. Досліджуване слово має числову парадигму: *богородичний* – *богородичні*. У богослужбових книгах *Богородичні* поділяються на: *Богородичні відпустительні*, *Богородичні празничні на честь Пресвятої Диви Марії*; *Богородичні пам’яті відомих святих*; *Богородичні восьми гласів* і *Богородичні догматики*, які складені Іваном Дамаскіним й викладають догматичне вчення про особу Боголюдини Ісуса Христа. Час включення *Богородичних* до складу богослужіння належать до VIII – IX ст. [18, Т. IV, с. 681]. *Богородичний відпустительний* виконують на вечірні й на утрени перед відпустом [24, с. 29]; О. Горбач теж фіксує цей різновид *богородичного* (тропаря і кондака) – “*Отпустительний* – Тропарі, кондаки й *богородичні* співані наприкінці вечірні й утрени після “Нині відпускаєш” на “Бог Господь” і по “Благо є” [3, с. 61]. В іншому джерелі натрапляємо на *Богородичний догматик*, догматик і догмат, який, крім похвали Богородиці, містить догматичне вчення про втілення й поєднання в Ісусові Христові двох природ: Божої та людської [24, с. 48]. У “Повному церковнослов’янському словнику” за ред. Г. Дяченка реєструються такі *богородичні*: “1. *Богородичний догматик*, співаний на недільній службі, після стихир на “Господи, воззвах”, названих так тому, що, окрім похвали на честь Пресвятої Богородиці поміщає догматичне вчення про Ісуса Христа. 2. *Богородичні відпустительні седмічні восьми голосів*, співаних на вечірні й утрени, ближче до відпусту – в дні седмічні, в яких не має свята ні з поліелеєм, ні з великим славослов’ям. 3. *Богородичні відпустительні недільні*, співані в неділю, не в дванадцяті свята. 4. *Богородичні від менших* – *відпустительні седмічні*, номіновані так завдяки їхній стислості. 5. *Богородичні за голосом святого* співаються на голос зразка піснеспівів Мінеї. 6. *Богородичний перший* – догматик малої й великої вечірні, виконуваний першим. 7. *Богородичні часів* – *богородичні*, поміщені після тропарів, на 1, 3, 6 и 9-ому часах” [21, с. 53]. В. Лук’янов – священнослужитель, старший клірик Східно-Американської єпархії серед *богородичних* виділяє: *богородичні щоденні* й *богородичні недільні* й обґрунтовує їхнє розташування “1. *Богородичні недільні восьми гласів* після стихир. Тут на кожен глас розташований *богородичний недільний*, співається після стихир на “Господи, воззвах...” чи інакше ще поклик-догматик, і *богородичний* після стихир на стиховні; 2. *Богородичні* після стихир в буденні дні, звані “завжди є слава святому”. Ці *Богородичні* розташовані теж по гласам: на кожен день седмиці по два – один на вечірні, інший на утрени; 3. *Богородичні недільні* після тропарів, на 8 гласів; 4. *Богородичні* після тропарів на буденні дні. Ці *богородичні* називаються ‘відпустові на все

літо'. Розташовані вони по гласам, по два на кожен день седмиці: один на вечірній й на "Бог Господь..." інший – наприкінці утрени" [13, с. 8].

У "Настільній книзі священнослужителя" теж скласифіковано богородичні піснеспіви, проте за іншою ознакою – за видом богослужіння: "1. *Богородичні перші* – догматики малої та великої вечірній восьми гласів, розміщені в Октоїху на недільних службах, є першими з Богородичних на кожній із цих служб; 2. *Богородичні часів* – особливий Богородичний у складі служби кожного часу, після тропаря: на першому часі "Як тебе назвемо, о Благодатна", на третьому "Богородице, ти є лоза істинна", на шостому "Якщо не маємо відваги", на дев'ятому: "Іже заради нас народився від Діви"; 3. *Богородичні недільні* співаються після стихир на стиховні восьми гласів. Крім неділі, вони виконуються в інші дні седмиці, коли є празники з чуванням чи поліелеєм, уміщені в Октоїху в недільнім наслідуванні вечірній, в Мінеї, наприкінці книг; 4. *Богородичні і хрестобогородичні відпустительні седмічні восьми гласів* – піснеспіви на честь Богородиці, які співаються на вечірній й на утрени вкінці служби, близько до відпусту. Але разом з тим вони співаються й в інші моменти богослуження, наприклад, на утрени після "Бог Господь". Ці піснеспіви всіх восьми гласів уміщені в Типіконі, Октоїху, Мінеї – в кінці кожного місяця; 5. *Богородичні відпустительні восьми гласів* співаються, крім недільних днів, в інші седмічні, коли є свято з чуванням, поліелеєм або всеношною; 6. *Богородичні за гласом святого, за гласом Мінеї*. Їх називають "Богородичними восьми гласів, які співаються тоді, коли є "Слава" святому в Мінеї, виконуються на той глас, на який співається піснеспів "Слава". Ці співи здійснюються в ті дні, в які не має празника з чуванням, поліелеєм чи великим славослов'ям. Вони співаються на вечірній й утрени. У першому гласі в неділю ввечері співається Богородичний "Радосте небесних чинів", у понеділок на утрени: "Святиша святих всіх сил", у понеділок ввечері "Діво Всепітая" [18, Т. IV, с. 681 – 682]. У "Повному церковнослов'янському словнику" за ред. Г. Дяченка зазначається, що в кожному виді стихири остання є Богородична співається на славу Пресвятої Богородиці, або містить в собі молитву до неї; *Богородичні стихири* співаються не з віршем псалма, а з приспівом: *і нині, і присно, і во віки віків, аминь* [21, с. 662 – 663]. Висловлену думку підтверджують ілюстрації із джерел ХХ ст. – "Стихіра Оўспєнію Прєстѣла Богородицы, на Хвалитєхъ: Слава: ѿ нынѣ..." [9, с. 392]. "Після кадіння і співу стихир, коли починають співати *Богородичний*, диякон відкриває Райські Двері, бере кадило і благословення в ієрея, йде поза Престолом через Північні двері на солею" [30, с. 128].

Ю. Ясіновський запевняє нас, що особливе місце зайняв акафіст Пресвятої Богородиці, кульмінаційним жанром якого став найдавніший *кондак Возбранной воеводи* [36, с. 77]. Цей кондак запозичений з грецької (Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ) у давньоукраїнську мову **Вобранной воевѣдѣ** (*Возбранной воеводи/ Вибранній Володарці*). Уперше засвідчений у ХVІІ ст.: "И по Возгласѣ, Ко: Бгород: Вобранной воевѣдѣ повѣ: Посѣмъ Степена, ѿгъ Гласа, Антифѡнъ, г" [14, Т. III, с. 164]. Далі трапляється в богослужбових пам'ятках ХІХ – ХХІ ст. "Після 1-го стихослов'я малу ектенію і *початковий кондак "Вибранній Володарці"* співає хор. *Кондак* співає хор на середині церкви велично і поважно" [34, с. 349]. Д. Покровський доводить, що "*Вибранній Володарці*" – це перший великий акафіст, присвячений Богородиці, створений на початку VII ст. в часи визволення Константинополя від навали персів. У VIII – Х ст. акафіст як жанр витісняється каноном. У праці "Василіянські церковні напиви" наведено піснеспів *кондак "О Всепітая Мати"* [1, с. 336].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. У пропонованій статті проаналізовано дефініцію назви *богородичний*, простежено історію формування й функціонування лексеми від найдавніших часів до сучасності. Наше дослідження також засвідчує, що лексема *богородичний* пройшла довгий шлях становлення, протягом якого зазнала значних змін у семантичній структурі. Надалі наукового опрацювання потребує лексема *стихира* та назви піснеспівів в лексичній системі української мови. Це мета наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василянські церковні напиви. На правах рукопису. – Рим: Накладом Генеральної Курії ЧСВВ у Римі, 1961. – 383 с.
2. **Вечірня і үтреня та інші богослуження на всі неділі і свята цілого року.** – Виннипег: видавництво О. О. Василян у Лондоні, 1945. – 1070 с.
3. Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології// Олекса Горбач. Термінографічна серія / Ред. Б. Рицар, Р. Микульчук. – Л., 2004. – С. 79 – 131.
4. Етимологічний словник української мови. У 7 т. – К.: Наук. думка, 1982 - 2006. – Т. 4. – 621 с.
5. **Еухологіонъ си ёсть Требникъ къ строенію ст҃ихъ Таинъ ѿ ин҃ихъ с҃ценнодѣйствиі или Обрядовъ црковныхъ.** – **Перем҃ышль: Въ Типографіи Собора Кліроса при престолномъ Храмі Рождества ст҃аго Іуанна Кр҃титела, 1876. – 384 с.**
6. **Еухологіонъ или Требникъ.** – **Львовѣ: Типомъ ѿ иждивеніемъ Ставропигійскаго Інстит҃ута при цркви Оүспеніа прест҃аго Дѣвѣы Маріи, 1914. – 119 с.**
7. Желехівський Ж., Малорусько-німецький словник. – Л., 1886. – 1122 с.
8. Изборник 1076г. / Подгот. В. Гольшенко и др. – М. : Наука, 1965. – 1093 с.
9. **Ірмологіонъ** / за ред. М. – Львів: Друк. Ставропигійського ін-ту у Львові при церкві Успення Пресвятої Диви Марії, 1904. – 576 с.
10. Києво-Печерський патерик. – Київ: Час, 1991. – 280 с.
11. Краткий церковно-богослужебный словарь. Для толкового чтения книг, уяснения смысла богослужения и обрядов православной церкви. Москва: Фонд “Благовест” Подворье Троице-Сергиевой Лавры, 1997. – 320 с.
12. Литургика или наука о богослуженью церкви греческо-католической. – Львовъ. въ печатни заведенья Ставропигійского, 1863. – 625 с.
13. Лукьянов В. Богослужебные заметки: Опыт разъяснения практической стороны богослужения Православной Церкви / В. Лукьянов. – 2006. – 118 с.
14. Могила Петро. Евхологион, албо молитвослов, или требник. – К., 1646. – Ч. 1– 3. – Ч. 1 – 860 с.; Ч. 2 – 376 с.; Ч. 3 – 436 с.
15. Молитвослов (Часослов – Октоїх Тріодь – Мінея). – Львів: Місіонер, 2011. – 1373 с.
16. Молитвослов (Часослов – Октоїх Тріодь – Мінея). – Рим: Видавництво О. О. Василян, 1990. – 1373 с.
17. **Напѣвникъ црковный по образѣ пѣніа Галицко-Рѣскихъ Церквей.** – **Перем҃ышль: Йзъ типографіи Н. Джзлыньского подѣ оүправленіемъ І. Лазора, 1902. – 168 с. (Ч. 1).**
18. Настольная книга священнослужителя. В 8 т. – Москва: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 1983 – 2007. – Т. 1 – 8.
19. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови. У 4т. / За ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1979. – Т. 1– 4.
20. Октоїх. – Краків, 1491. – 345 с.
21. Полный церковнославянский словарь / За ред. Протоіерея Г. Дьяченка. – М.: Отчий дом, 2001. – 1120 с.
22. Православная богословская энциклопедия. – Петроградъ: Приложение к духовному журналу “Странникъ”, 1900. – Т. 1 – 12. – 1 – 5 (А – И) / под ред. А. Лопухина; 5 – 12 (И – К) / под ред. Н. Глубоковского.
23. Прилепа О. Богородичні в теорії богослужбових жанрів / О. Прилепа // Студії мистецтвознавчі. – К.: ІМФЕ НАН України, 2010. – № 1 (29). – С. 48 – 56.
24. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Л.: Свічадо, 2001. – 156 с.
25. Сиротинська Н. Осмогласні богородичні піснеспіви “Грішних молитви” в українських ірмологіонах / Н. І. Сиротинська // Київське музикознавство. – 2017. – Вип. 55. – С. 3 – 10.
26. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907. – Т. 1 – 4.
27. Словник української мови. У 11т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1 – 11.
28. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. У 2 т. – К. : Наук. думка, 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.
29. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. У 28-ми вип. – Л.: НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 1994 – 2006. – Вип. 1 – 14.
30. Служебник. – США., 1989. – 240с.
31. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.

32. Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков) / [под. ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой]. – М.: Русский язык, 1994. – 843 с.
33. Тимченко Є. Історичний словник українського языка / Є. Тимченко. – Харків: УРЕ, 1930 – 1932. – Т. 1 (А – Ж). – 528 с.; Зошит II (Г – Ж). – С. 529 – 947.
34. **Тупіквнѣ, срѣчь: оуставѣ церковного пѣніа и особеннагѣ правилочтеніа, по оуказамѣ въ книгахъ церковныхъ обрѣтающымся, съ приложеніемъ Столповъ Евангеліинныхъ по ключевымъ словамъ, сочиненъ и напечатанъ.** – Перемышль: книгопечатня соборной русской Капитолы, 1852.
35. Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X – XI вв / Р. М. Цейтлин. – Москва: Наука, 1977. – 336с.
36. Ясіновський Ю. Богородичний культ в українській церковній монодії // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2003. – №3. – С. 76 – 83.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2018 р.

ВІДТВОРЕННЯ МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ТВОРІВ АНГЛОМОВНОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ XIX СТ.

Культурно марковані знаки є відображенням історичної доби, матеріальної та нематеріальної культури певного народу в художньому творі. Мовленнєвий етикет англomовної художньої прози XIX ст. є виразно маркованим. Відтворення його почасти є викликом для перекладача. У статті проаналізовано українські переклади творів того періоду, а саме зіставлено шляхи відтворення мовленнєвого етикету та поведінкових моделей й асоціативного шлейфу.

Ключові слова: переклад, Вікторіанська епоха, концепт, культурно маркований знак, мовленнєвий етикет, асоціативний шлейф.

Юлія Новосад. ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В УКРАИНСКИХ ПЕРЕВОДАХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ XIX В.

Культурно маркированные знаки являются отражением исторической эпохи, материальной и нематериальной культуры определенного народа в художественном произведении. Речевой этикет англоязычной художественной прозы XIX в. определенно маркирован. Воспроизведение его отчасти является вызовом для переводчика. В статье проанализированы украинские переводы произведений того периода, а именно сравнены пути воспроизведения речевого этикета и поведенческих моделей и ассоциативного шлейфа.

Ключевые слова: перевод, Викторианская эпоха, концепт, культурно маркированный знак, речевой этикет, ассоциативный шлейф.

Yuliia Novosad. REPRODUCTION OF SPEECH ETIQUETTE IN THE UKRAINIAN TRANSLATIONS OF ENGLISH LITERARY PROSE OF THE XIX CENTURY

Culturally marked signs reflect the historical era, the material and non-material culture of certain people in literary prose. Speech etiquette of the English literary prose of the nineteenth century is clearly marked. Reproduction of it is in part a translator's challenge. The article analyzes the Ukrainian translations of works of that period. The ways of reproduction of speech etiquette and behavioral models and their associative train.

Keywords: translation, Victorian era, concept, culturally marked sign, speech etiquette, associative train.

Переклад художнього тексту – це відтворення максимально наближеної до вихідної картини світу, яка виражає етнокультурну специфіку соціуму. Здійснюючи переклад тексту, який створювався автором в іншому соціумі і представляє іншу картину світу, перекладач має дослідити особливості, що відрізняють картину світу автора оригінального тексту від його власної, і визначити, як саме такі особливості виражені у тексті твору [13].

Твори часів Вікторіанської епохи у контексті нашого дослідження зацікавили нас найбільше. У творах того періоду яскраво відображено розквіт Англії, письменниками чудово змальовано показові концепти тієї історичної доби. Вікторіанська доба, на відміну від усіх інших історичних епох у Великій Британії, створила найбільшу кількість культурно маркованих знаків, які представляють матеріальну культуру та непередметний світ вікторіанців. Цей факт вмотивовує соціокультурну унікальність Вікторіанства і вимагає свідомих зусиль перекладача, спрямованих на відтворення цієї унікальності.

Протягом ХХ ст. поняття «картина світу» стало одним з центральних у гуманітарних науках, перш за все, у лінгвістиці, філософії, культурології, етнографії. Під терміном «картина світу» у сучасній науці розуміють цілісний образ світу – сукупність ціннісних уявлень людини про світ, які розкривають особливості її світобачення [13].

Для розвитку когнітивістського перекладознавства важливою подією стала поява книги В. Карасика під назвою «Языковой круг: личность, концепты, дискурс», в якій автор визначає і аналізує різновиди картини світу та концептів. Розглядаючи концепти, В. Карасик виділяє образний, логічний (поняттевий), емоційний, асоціативний та ціннісний (ступінь значущості для індивідууму або соціуму) складники концепту. Для передачі в цільовому тексті етнокультурної специфіки важливою є саме ціннісна картина світу. За визначенням В. Карасика, «ціннісна картина світу – це частина мовної картини світу, яка моделюється у вигляді взаємопов'язаних оцінних суджень, що співвідносяться з юридичними, релігійними, моральними кодексами, загальноприйнятими судженнями здорового глузду, типовими фольклорними та літературними сюжетами» [6, с. 224].

Оскільки концепти у художніх творах виражаються за допомогою культурно маркованих знаків, то ми вирішили дослідити, наскільки масштабне завдання стоїть перед перекладачами, які повинні відтворити асоціативний шлейф у своєму перекладі. У праці Ю. Чалої та Т. Некряч досить детально розглянуто це питання. Т. Некряч подає таке визначення терміна «асоціативний шлейф» – це уся сукупність соціокультурних та історичних асоціацій, які поєднуються з певним поняттям чи концептом у представників відповідної культури на конкретному історичному етапі [9, с. 8].

Мета статті полягає у дослідженні особливостей відтворення мовленнєвого етикету, а також асоціативного шлейфу у перекладах художньої літератури ХІХ ст. Для аналізу ми обрали твори Джейн Остін «Pride and Prejudice» і Шарлотти Бронте «Jane Eyre» та їхні українські переклади «Гордість і упередженість» (перекладач Володимир Горбатько), «Гідність і гонор» (перекладач Тетяна Некряч), «Джейн Ейр» (у перекладі Петра Соколовського та Уляни Григораш).

Переклад літератури часів Вікторіанської епохи є складним завданням, адже перекладач повинен розпізнати соціокультурну інформацію та знайти шляхи інтерпретації її українською мовою. Важливим є розуміння змісту тексту оригіналу, а також екстралінгвістичні знання обох культур. Вікторіанська епоха – період в історії Великої Британії, який хронологічно приблизно збігається і пов'язується з правлінням королеви Великої Британії Вікторії [5].

Доба правління королеви Вікторії у Великій Британії (1837-1901р. р.) є однією з найвиразніше окреслених епох у соціальному, культурному та історико-політичному планах. В уяві британців із цим історичним періодом пов'язуються усталені асоціації, які не завжди виникають у свідомості представників інших культур [9, с. 25]. Час правління королеви Вікторії в Англії настільки вплинув на кожну сферу життя, що це, безумовно, повинно було відбитися і в літературі, і в побуті, і в соціокультурній поведінці та поведінкових моделях вікторіанців. Королева Вікторія втілювала ідеали британського народу: вона вважалася взірцем порядності, нею пишалися. Декларованими принципами епохи Вікторіанства були культ чистої жіночності та священність родинного кола [9, с. 33].

Відомим є вікторіанський кодекс поведінки – це декларація всіх можливих чеснот: працелюбності, пунктуальності, помірності, хазяйновитості. Вирізнялися також і правила поведінки між чоловіками та жінками. Наприклад, за столом після обіду залишалися лише чоловіки, щоб викурити сигару і поговорити; жінки ж виходили. Відкриті симпатії були заборонені, а жінка вважалась скомпрометованою, якщо бодай на хвилину залишилася в кімнаті наодинці з чоловіком [2].

Щодо мовленнєвого етикету, то за часів письменниці Джейн Остін він був теж доволі стандартизованим. Наприклад, подружжя при сторонніх звертались один до одного офіційно («містер», «місіс»), щоб не образити моральність присутніх. Залицялися чоловіки шляхом

ведення різноманітних філософських бесід та використовуючи символічні жести. Відверті зізнання у коханні були неприйнятними [2].

Мовленнєвий етикет – це національно-специфічні правила мовленнєвої поведінки, які реалізуються в системі стійких формул і висловів, що рекомендуються для висловлення подяки, прощання тощо в різних ситуаціях ввічливого контакту зі співбесідником, зокрема під час привітання, знайомства, звертання тощо [8, с.110].

У досліджуваних нами творах перекладачі використовували різні підходи до відтворення особливостей мовленнєвого етикету тексту оригіналу. Розгляньмо на прикладах детальніше способи та прийоми відтворення одиниць мовленнєвого етикету.

My dear Mr. Bennet, said his lady to him one day [14, с. 3]. У перекладі В. Горбатька: *Мій дорогоцінний містере Беннет, — якось звернулася дружина до свого чоловіка* [12]... Слово *dear* перекладається шляхом експресивації – нейтральне слово *dear* (дорогий) перекладається стилістично маркованим відповідником *дорогоцінний*. Слово *lady* запропоновано контекстуальний відповідник *дружина*.

Перекладач Т. Некряч: *Любий мій містере Беннет, — одного дня звернулася місіс Беннет до чоловіка* [11, с. 4] підійшла до відтворення мовленнєвого етикету більш нейтрально і стандартно. Тим більше, далі по тексту вона притримувалася обраного варіанту перекладу *dear* – *любий*. Тоді як В. Горбатько використовує ще й *любий, голубе мій*.

But you forget, mamma, said Elizabeth [14, с. 6] – *Але ж не забувайте, мамо, — сказала Елізабет* [12] – у В. Горбатька відповідник *мама* є нейтральним, натомість Т. Некряч обирає лагідне звертання: *Але ви забуваєте, матусю, — промовила Елізабет* [11, с. 8].

Звертання *донька* не вживалося. Містер Беннет звертається до своєї дочки Мері: *a young lady* [14, с.7]. У В. Горбатька – *молода панна* [12]. Хоча тут допущено помилку, а саме плеоназм, адже *панна* – це *молода незаміжня дівчина* [1]. Т. Некряч перекладає *a young lady* як *дівчиця* [11, с. 9] – застарілим, народно-поетичним українським словом. Можливо, на думку перекладачки, використання такої одиниці мало б сприяти наближенню перекладного твору до оригіналу в історично-часовому просторі.

Родинні зв'язки у звертанні демонструвалися, крім традиційних *батько, мати, бабуся, дідусь*, вживанням таких слів на позначення спорідненості, як *брат, сестра, кузен, кузена*:

I am very sensible, madam, of the hardship to my fair cousins [14, с. 65]. Обоє перекладачів зберігають у текстах перекладу ці звичаї звертання: *Я добре свідомий тих великих труднощів, які можуть випасти на долю моїх прекрасних кузин, пані* [12] – засвідчує переклад В. Горбатька. *Я добре розумію, мадам, складну ситуацію моїх чарівних кузин* [11, с. 74] – варіант Т. Некряч.

Характерною рисою перекладу мовленнєвого етикету В. Горбатьком є відтворення етикетних формул *sir* та *madam* суто українськими *пан* та *пані*, що видається нам сумнівним рішенням: *You are too hasty, sir, she cried* [14, с. 107] – *Вам не здається, що ви надто поспішаєте, пане? — скрикнула вона* [12]. В українській мові *пан* має значення *поміщик; той, хто займав привілейоване становище в дореволюційному суспільстві* [1]. Це призводить до одомашнення перекладу, що, на нашу думку, недоцільно. Можливо, перекладач мав на меті передати іронію, з якою Елізабет сказала цю репліку, – в такому випадку інтенція перекладача є успішною. Т. Некряч у таких ситуаціях знову ж таки обирає стандартні відповідники: *Ви надто поспішаєте, сер, — вигукнула Елізабет* [11, с. 119]. З іншого боку, це робить переклад одноманітним, монотонним, який не передає інтонацій та конотацій тексту оригіналу.

Молоді люди у звертаннях один до одного були стриманими і вживали форми *міс* та *містер* разом з прізвищем: *You observed it, Mr. Darcy, I am sure* [14, с. 35] – *А ви, містере Дарсі? Ви ж просто не могли цього не помітити!* [12] – переклад В. Горбатька. *А ви, містере Дарсі, безумовно, помітили все* [11, с. 41] – переклад Т. Некряч. При відтворенні таких форм звертань обоє перекладачів обирають однакову стратегію.

Форми звертань Вікторіанської епохи є ще одним пластом культурно маркованої лексики. Звертання є важливим компонентом мовленнєвої взаємодії членів лінгвокультурної

спільноти. Функції звертання безпосередньо пов'язуються з мовленнєвим етикетом та відбивають ситуативну диференціацію мовленнєвого спілкування. Ця диференціація обов'язково повинна відтворюватися в перекладі. Адже під час читання, натрапляючи на те чи інше звертання, читач зразу уявлятиме собі певних людей, відповідного віку, статусу, суспільного стану, між якими існують певні стосунки. Наприклад, для нас зараз є дивним те, що колись чоловіки одного віку звертались один до одного тільки на прізвище.

Окрему проблему для перекладу становить також вибір між формами другої особи займенників. Адже, як стверджує Т. Некряч, форма займенника могла загострити міжособистісні стосунки, могла прояснити їх. За Вікторіанства конвенційна поведінка й етикетні вимоги були доволі жорсткі і тяжіли до формально-відчужених, які встановлювали дистанцію між людьми [10, с. 78]. Вибір у перекладі **ти** або **ви** не механічне завдання, він потребує творчого «перевтілення» перекладача у своїх героїв. Багато в таких ситуаціях залежить від інтуїтивного чуття перекладача, від його вміння відчути авторський задум [9, с. 144].

Візьмемо за приклад відтворення займенників у розмові Елізабет з батьком: *Are you not diverted? – Oh! Yes. Pray read on* [14, с. 354] – *Я тебе не розсмішив?* – *Дуже розсмішили. Але, благаю, читайте далі* – переклад Т. Некряч [11, с. 385]. *Хіба ти не потішена?* – *Так, звичайно. Будь ласка, продовжуй* – переклад В. Горбатька [12].

Ще один приклад із твору Джейн Остін «Pride and Prejudice»: *I hope, my dear, said Mr Bennet to his wife, as they were at breakfast next morning, – that you have ordered a good dinner today, because I have a reason to expect an addition to our family party* [14, с. 60]. У В. Горбатька герої знову звертаються на **ти**: *Сподіваюся, моя люба, — сказав містер Беннет своїй дружині наступного ранку за сніданком, — що на сьогодні ти наказала приготувати добрячий обід, бо я маю підстави очікувати поповнення до нашої родинної компанії* [12]. Натомість Т. Некряч навіть у розмові подружжя між собою використовує займенник **ви**: *Сподіваюся, моя люба, — сказав містер Беннет дружині, коли вони сіли за сніданок наступного ранку, – ви замовили гарний обід на сьогодні, оскільки я маю підстави очікувати доповнення до нашого родинного кола* [11, с. 69]. Вважаємо, що таке перекладацьке рішення Т. Некряч вдале і «в дусі» Вікторіанства. Адже зовсім не дивує те, що, наприклад, діти звертаються до батьків на **ви**.

У деяких випадках письменники вживають архаїчну форму займенника другої особи однини **thou/thee**. Ця форма може виступати сигналом, індикатором переходу стосунків на інший, інтимніший рівень. А у романі Шарлотти Бронте «Jane Eyre» в епізоді, коли містер Рочестер освідчується Джейн: *I could have sat with thee till morning...*[15] – *Я міг би просидіти тут з тобою до ранку* – варіант перекладача П. Соколовського [3]. *Я б міг просидіти ось так вкупі з тобою аж до ранку, Джейн* – переклад У. Григораш [4, ст. 339].

Це однозначно засвідчує, що їхні стосунки змінилися, адже трохи раніше Рочестер просить Джейн називати його на ім'я: *Say Edward – give me my name – Edward – I will marry you... Then, sir, I will marry, you. – Edward – my little wife! – Dear Edward! – Come to me-come to me entirely now* [15] – тобто він вказує на зміни у їхніх відносинах, що відтворюється за допомогою **ти**, а Джейн продовжує називати його **сер**, що рівнозначне звертанням на **ви**. П. Соколовський вправно відтворює ці психологічні зміни засобами української мови: **Скажіть: Едварде, – звітть мене на ймення** – *Едварде, я згодна взяти з вами шлюб. – Не з вами, а з тобою, Едварде! Моя маленька дружино! – Любий Едварде! – Ходи до мене, ходи до мене, радість моя!* [3]. Переклад У. Григораш практично не відрізняється в цьому сенсі від перекладу П. Соколовського: **Скажіть: Едварде, – відсьогодні називайте мене так, – Едварде, я згодна одружитися з тобою... Тоді, сер, я вийду за вас заміж. – Не за вас, а за тебе, Едварде! О, моя маленька дружина! – Любий Едварде! – Ходи до мене – тепер ти повністю моя!** [4, с. 338].

У подальшому Джейн уникає говорити Рочестеру **ти**, оскільки для неї значно складніше переступити стосункові умовності, пов'язані з різницею у віці і соціальному становищі. Проте, перебуваючи наодинці зі своїми думками, Джейн могла звертатися до

містера Рочестера на *ти*. Це відчувають обоє перекладачів і відтворюють займенник *you* відповідником *тебе*: *I can keep you in reasonable check now, I reflected; and I don't doubt to be able to do it hereafter: if one expedient loses its virtue, another must be devised* [15] – *Тепер я знаю, як стримувати тебе*, — міркувала я, — і, без сумніву, зможу робити це й надалі, а коли це втратить силу, то знайду інший спосіб – переклад П. Соколовського [3]. Варіант У. Григораш: *Тепер я знаю, як стримувати тебе*, — міркувала я. – *І впевнена, що зможу робити це й надалі, а коли цей засіб перестане діяти, я знайду інший* [4, с. 365].

Загалом, бачимо, що тема є різнобічною і вимагає подальших досліджень, адже англomовний переклад творів XIX ст. не втрачає своєї актуальності, як і самі твори того періоду. Перспективним видається дослідження передачі культурно маркованих знаків у перекладах творів інших періодів як матеріального, так і нематеріального світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua>
2. Артемов С. Беспредел приличий // С. Артемов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vokrugsveta.ru/blogs/sartemov/1684.php>
3. Бронте Шарлотта. Джейн Эйр // Ш. Бронте [пер. з англ. П. Соколовського]. – Режим доступу: <http://book-online.com.ua/read.php?book=1400>
4. Бронте Ш. Джейн Эйр / Ш. Бронте [пер. з англ. У. Григораш]. – К.: ТОВ «Компанія «ВЕЛМАЙТ», 2014. – 607 с.
5. Вікторіанська епоха. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вікторіанська_епоха
6. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
7. Комов О.В. Гендерний аспект перекладу / О. В. Комов // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2011. – Випуск XXIV. – Ч. 1. – С. 409-416.
8. Мацюк З. Українська мова професійного спілкування: навч. посіб. / З. Мацюк, Н. Станкевич. – К.: Каравела, 2005. – 110 с.
9. Некряч Т. Є. Вікторіанська доба в українському художньому перекладі: монографія / Т. Є. Некряч, Ю. П. Чала. – К.: Кондор, 2013. — 195 с.
10. Некряч Т. Є. Ситуативна асиметрія у перекладі драми як елемент сценічності / Т. Є. Некряч // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Вип. 89(1). – Кіровоград: КДПУ ім. Володимира Винниченка, 2010. – С.78-83.
11. Остін Дж. Гідність і гонор / Дж. Остін [пер. з англ. Т. Некряч]. – К.: ТОВ «Компанія «ВЕЛМАЙТ», 2014. – 416 с.
12. Остін Дж. Гордість і упередженість / Дж. Остін [пер. з англ. В. Горбатька]. – Режим доступу: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1025979>
13. Чала Ю. Реалія і культурно маркований знак: термінологічні аспекти перекладознавства / Ю. Чала // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер.: Філологічні науки. – 2010. – Вип. 89(1). – С. 122-126. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2010_89%281%29_29
14. Austen Jane. Pride and Prejudice // Jane Austen. – К.: Znannia, 2015. – 382p.
Bronte Charlotte. Jane Eyre / Charlotte Bronte. – Available at: <http://www.literaturepage.com/read/janeeyre.html>

Стаття надійшла до редакції 13.12.2018 р.

**ПРОСТІ ОДНОЯДЕРНІ РЕЧЕННЯ: СТРУКТУРНО-
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**
(на матеріалі збірки Ярослава Павуляка «Дороги додому»)

У статті розглянуто структурно-семантичну характеристику односкладних (однойдерних) речень. Представлено зразки таких реченнєвих структур на матеріалі збірки Я. Павуляка «Дороги додому». Доведено, що в мові творів автора вказані речення у цілісній текстурі з іншими видами речень активно функціонують і допомагають створити особливий, неповторний світ письменника.

Ключові слова: односкладні (однойдерні) речення, означено-особові речення, неозначено-особові речення, безособові речення, інфінітивні речення, номінативні речення.

Ніна Свистун. ПРОСТЫЕ ОДНОЯДЕРНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ (на материале сборника Ярослава Павуляка «Дороги домой»)

В статье рассмотрена структурно-семантическая характеристика односложных (однойдерных) предложений. Представлены образцы таких предложений на материале сборника Я. Павуляка «Дороги домой». Доказано, что в языке произведений автора такого типа предложения в целостной структуре с другими видами предложений функционируют активно, помогая создать особый, неповторимый мир писателя.

Ключевые слова: односложные (однойдерные) предложения, определенно-личные предложения, неопределенно-личные предложения, безличные предложения, инфинитивные предложения, номинативные предложения.

Nina Svystun. SIMILAR LINGUISTIC TESTS: STRUCTURAL-FUNCTIONAL ASPECTS (on the material of the collection of Yaroslav Pavlyak "Roads to the Home")

The article deals with the structural-semantic characteristics of uncomplicated sentences. Examples of such sentence structures are represented on the material of J.V. Pavuliak's collection "Roads to the Home". It is proved that in the author's works these sentences functionate actively and help to create a unique writer's world.

Key words: uncomplicated sentences, pronoun-personal sentences, undefined-person sentences, impersonal sentences, infinitive sentences, nominative sentences.

Односкладні речення у сучасній науці – це цілком самостійні синтаксичні одиниці, які мають широкі виражальні можливості й специфіку уживання.

В українському синтаксисі поряд із терміном «односкладні» функціонує термін «однойдерні» речення (І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська) [2], які поділяють на однойдерно-двокомпонентні і однойдерно-однокомпонентні. У синтаксичній традиції односкладні речення класифікують за морфологічною природою головного члена та за їх семантикою.

За формою головного члена виділяються два типи односкладних конструкцій: дієслівні та іменні (субстанціальні) односкладні речення. К. Ф. Шульжук виділяє такі типи односкладних речень з урахуванням формально-граматичних і семантичних ознак: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні, номінативні [3]. Ми у своєму дослідженні взяли за основу саме цю класифікацію. Простежимо, як подібні конструкції функціонують у мові поезій Ярослава Павуляка.

Ярослав Павуляк – письменник надзвичайного світобачення. Оскільки ми досліджуємо його творчість із позиції синтаксису, то зважаємо насамперед на мовне багатство його поетичних творів. Художня мова письменника багата, барвиста, неординарна. У коло нашої дослідницької уваги увійшли різновиди односкладних (однойдерних) речень, ужитих Я. Павуляком у поетичних творах.

Означено-особові речення – це речення, головний член яких виражений дієсловом дійсного способу першої або другої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу, а також наказового способу і вказує особовим закінченням на означену особу. Дієслівна форма вказує на те, що дія виконується означеною особою. Відповідна особа конкретизується комунікативною ситуацією, у якій чітко можна визначити мовця й адресата мовлення. У поетичних творах Ярослава Павуляка ці конструкції представлені так: *Цей голос підношу, мов тост* [1, с. 13]; *До нього (дня) мчу і мчу, упавши на коня* [1, с. 15]; *І живу, усміхаюсь до себе в круговерті бездомних птиць* [1, с. 22]; *Збігаємось, намагаємо, кличем* [1, с. 14]; *Почекаймо на них всіх: і на вишиття, на яблуню, стіл і життя* [1, с. 18]. Такі речення вважають односкладними повними, тому що дієслівне закінчення чітко вказує на особу, якої стосується дія чи стан.

Найчастіше головний член односкладних означено-особових речень виражається дієсловом першої особи однини та множини дійсного способу, напр.: *Пройдуся не раз вулицями, задивлюся в очі хатам...* [1, с. 39]; *У зеленому царстві тіней горілиць лежу на квітах* [1, с. 57]; *Шукаємо щось гуртом, поодиночі...* [1, с. 25]. Зауважимо, що головний член означено-особових речень, виражений особовим дієсловом 1-ї особи однини, виступає не лише структурним, а й семантичним центром речення.

Конструкції з головним членом, вираженим першою особою множини дійсного способу, у творчості Ярослава Павуляка є менш уживаними, ніж у формі однини. Можливо, тому, що письменник часто ототожнює себе з героями, є з ними одним цілим.

На другому місці за частотністю у творчості письменника знаходяться односкладні означено-особові речення, в яких головний член виражений дієсловом наказового способу:

*Не переймай мене, дівчино,
ласкою рук своїх,
не переймай мене, хато,
вікнами до полудня* [1, с. 69].

Дієслова наказового способу надають висловлюванню емоційності. Знаходимо у збірці й такі рядки:

*Водо-водичко,
непочата дівчино,
До схід-сонця принесена,
вернися до себе* [1, с. 77].

Означено-особові речення з головним членом, вираженим дієсловом другої особи однини та множини, надають творам Ярослава Павуляка форми діалогу, звернення до читача, який може уявити себе адресатом. Наприклад: *Понюхай квітку; Поцілуй росу* [1, с. 78]; *Так ліниво і так буденно піднімаєшся з власних руїн* [1, с. 94]; *І тихенько отак при людях доживеш отих пару літ* [1, с. 94].

Спостереження за функціонуванням односкладних означено-особових речень у поетичній спадщині Ярослава Павуляка засвідчує їх широку уживаність. Дані статистичного опрацювання вибраних означено-особових речень переконливо доводять, що саме вони складають 43% від усіх аналізованих односкладних речень. Ці реченнєві структури виконують різноманітні функції: допомагають розкрити внутрішній світ героя (означено-особові речення з головним членом, вираженим дієсловом 1-ї особи однини дійсного способу), створити атмосферу широкої довірливої розмови (означено-особові речення з головним членом, вираженим дієсловом 2-ї особи однини і множини дійсного способу).

Неозначено-особові – це такі односкладні речення, у яких дійова особа мислиться неозначено, чітко не окреслено, а співвідносний із присудком головний член виражений

дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або формою множини минулого часу дійсного способу. Із поезій Ярослава Павуляка почерпуємо такі зразки:

*Потім **ввійшли** у стовбур,
Обмотались корою
і від вітру хитались
вкупі
з деревом,
гніздом,
поцілунком [1, с. 67].*

Неозначено-особові речення у творчості Ярослава Павуляка трапляються значно менше, ніж означено-особові, вони становлять приблизно 20% від усіх односкладних речень. Проте, вони є важливими для творчої манери письменника, оскільки іноді виступають структурним центром висловлювання, несуть велике смислове навантаження. Напр.: *Потім **зійшлися** докупи, в один народ [1, с. 88]; Бачу, земле, твоїм багатством **підкупили** твоїх людей [1, с. 90]; **Виливають** на тебе глум... [1, с. 90]; **Вже коваля несуть** [1, с. 29].*

Використання неозначено-особових речень дозволяє авторові акцентувати увагу на дії, дійову ж особу відсунуто на задній план. Однак, неозначені особи виступають активними виконавцями дії, натяк на окремі властивості яких містять іноді ситуація, обставинні слова, другорядні члени речення. Напр.:

***Повтікали** з лісів у комфорті,
Із дерев **пересіли** в авто,
Повидумували аборти,
Бомбосховища, банки, бетон [1, с. 91].*

Дія, позначувана дієсловом третьої особи множини, стосується невизначеної кількості осіб, що для мовця не має принципового значення.

У деяких випадках головний член неозначено-особового речення має семантику неозначеності, а не множинність виконавців дії, хоч найчастіше неозначеність і множинність збігаються.

Неозначено-особові односкладні речення у творах відіграють важливу роль, вони різноманітні за своєю семантикою, морфологічним вираженням головного члена і функціональним навантаженням. Найбільш продуктивними у Ярослава Павуляка є неозначено-особові речення, в яких головний член виражений дієсловом третьої особи множини минулого часу дійсного способу. В основному це поширені неускладнені речення.

При аналізі майже не виявлено речень, у яких позначувана головним членом дія стосується будь-якої особи і мислиться узагальнено. Це **узагальнено-особові речення**. Зразком подібних конструкцій в автора може слугувати хіба що така строфа:

*Під яблуню **сядеш** без голки і нитки
(Літо достигло навпіл)
І для дівчини сам
Біля самого серця
почнеш вишивати стіл [1, с. 18].*

Як відомо, узагальнено-особові речення в основному вживаються в усній народній творчості, поширені серед прислів'їв, приказок, загадок, крилатих висловів, і, зрозуміло, в авторському художньому творі простежуються опосередковано або взагалі відсутні (Пор.: *Шилом моря не нагрієш; У лиху годину пізнаєш вірну людину; Вареників сметаною не зіпсуєш* і под.).

Простежимо функціонування в мові творів автора ще одного типу односкладних речень – **безособових**. Специфіка безособових речень полягає в тому, що дія або стан мислиться в них як незалежні від діяча або носія стану. У таких реченнях виражається настрій, стан людини й фізичні відчуття, незалежні від її волі. Це дає змогу авторові наблизити читача до внутрішніх переживань героїв: *Когось нема, когось **бракує** зараз [1, с. 14]; **Безлюдно** скрізь*

[1, с. 59]; *Так легко сумується і безлихо* [1, с. 76]; *Знов пече... у серці* [1, с. 78]; *І не соромно на світі?* [1, с. 91].

У межах безособових нам не трапилися безособові речення на позначення природних процесів, явищ, однак продуктивністю відзначаються в поезіях безособові речення, у яких головний член виражений незмінною предикативною формою на *-но*. Напр.:

*Не придумано ще покари,
Не розгадано ще вагань...* [1, с. 90];

*Стільки безликого світла
В душу мені наточено,
Стільки тендітного світу
Смерті моїй приурочено* [1, с. 100].

На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки в окремий тип односкладних речень виокремлюють **інфінітивні речення**. Під інфінітивними односкладними реченнями розуміємо речення, головний член яких виражений синтаксично незалежним інфінітивом (із частками *би*, *б* чи без них). Напр.: *На хвильку б лягти у колиску та й відпочити* [1, с. 26]. Серед них можна виділити семантичні групи на підставі модальних значень інфінітива: необхідності, неможливості, неминучості, наявності / відсутності дії чи стану. Варто виокремити вірш Я. Павуляка «Просто хочеться», який майже весь написаний інфінітивними реченнями:

*Підняти малий камінець,
Розбігтись,
піднявши ногу,
(Є молитва така),
і жбурнути його в
літака,
і впасти сумним на дорогу.
Або рибою воду
набити
і трошки
Зі злості пожити* [1, с. 85].

Цікавим є ще один різновид односкладних речень – номінативні. З-поміж інших типів вони відрізняються тим, що за способом вираження головного члена належать до іменних конструкцій.

Односкладні номінативні речення – це речення, головний член яких виражений іменником у формі називного відмінка. Ці речення можуть бути непоширеними і поширеними, а також ускладненими. У поезіях Ярослава Павуляка вони представлені так: *Ранок* [1, с. 24]; *Роса...* [1, с. 36]; *Серця і свічки* [1, с. 20]; *Тоненькі свічки* [1, с. 36]; *Дзвін дощу* [1, с. 40]; *Дар дощу* [1, с. 40]. Зазначимо, що автор у віршах використовує буттєві номінативні речення, які виконують описову функцію і використовуються за умови, коли необхідно зафіксувати існування, наявність певного явища, факту, події, часу чи предмета, названих прямим відмінком. У нашому дослідженні не трапилися вказівні номінативні речення та оцінні («називний уявлення»).

Отже, дослідивши односкладні (одноядерні) речення, бачимо, що в поезіях Ярослава Павуляка функціонують односкладні речення майже усіх груп та різновидів, які допомагають створити особливий, неповторний світ, де письменник відкриває свої думки, переживання, враження від людей, життєвих реалій, ситуацій.

Доведено, що автор серед дієслівних віддає перевагу означено-особовим реченням (їх у структурі поетичних творів використано найбільше), а також іменним – номінативним. Неозначено-особові та безособові речення вживаються менше і займають другу позицію після означено-особових. Загалом односкладні речення відіграють важливу роль і становлять

невід'ємну частину мовної системи художнього тексту, а їх функціонування, семантико-стилістична роль регламентуються індивідуально-авторським стилем. Більшість речень містить емоційно-оцінний компонент значення і допомагає окреслити коло духовних ідеалів митця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павуляк Я. Дороги додому. – Тернопіль: Джура, 2009. – 156 с.
2. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
3. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / К. Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2010. – 408 с.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2018 р.

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА З'ЇЗДІ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ

У статті коротко подано відомості про підготовку до з'їзду українських учених у Львові 1848 року. Звернено увагу на спроби місцевих поляків відмінити зібрання українських науковців. Описано намагання учасників з'їзду впровадити українську мову в публічне життя жителів Східної Галичини. Проаналізовано ухвали, прийняті на засіданнях секцій з'їзду щодо використання української мови.

Ключові слова: з'їзд українських вчених, секції з'їзду, українська мова, мова навчання, судова мова, освіта рідною мовою, закони українською мовою.

Богдан Сокил. ВОПРОС УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА НА СЪЕЗДЕ УКРАИНСКИХ УЧЕНЫХ

В статье кратко представлены сведения о подготовке к съезду украинских ученых во Львове 1848 года. Обращено внимание на попытки местных поляков отменить собрание украинских исследователей. Описаны попытки участников съезда внедрить украинский язык в публичную жизнь жителей Восточной Галиции. Проанализированы решения, принятые на заседаниях секций съезда относительно использования украинского языка.

Ключевые слова: съезд украинских ученых, секции съезда, украинский язык, язык обучения, судебная речь, образование на родном языке, законы на украинском языке.

Bohdan Sokil. THE ISSUE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AT THE CONGRESS OF UKRAINIAN SCHOLARS

Brief information on the preparations for the congress of Ukrainian scientists in Lviv in 1848 is given. Attention was drawn to attempts of local Poles to cancel the congress of Ukrainian scholars. The efforts of the participants of the congress to introduce the Ukrainian language into the public life of the inhabitants of Eastern Halychyna are described. The rulings adopted at the sessions of the congressional sections on the use of the Ukrainian language have been analyzed.

Keywords: congress of Ukrainian scholars, section of congress, Ukrainian language, language of education, judicial language, education in native language, laws in Ukrainian.

Українська мова внаслідок того, що Україна впродовж довгих років входила до складу інших держав, не могла розвиватися та функціонувати на своїй території. У Російській імперії вона практично була заборонена сумнозвісними указами та циркулярами. Не менших утисків зазнавала українська мова і на території Східної Галичини. Однак Австрійська Конституція гарантувала всім народам держави рівноправність і, відповідно, право плекати та розвивати свою національну мову. Цим правом і скористалися галицькі українці, які вирішили об'єднати свої зусилля на благо українського народу. Зібравшись у Львові, українська інтелігенція вирішила скликати з'їзд українських вчених, а також усіх, хто цікавився українською історією та мовою.

Функціонування української мови в різних сферах життєдіяльності українського народу на території Східної Галичини за часу її перебування у складі Австро-Угорської монархії не був предметом дослідження істориків української мови. Окремі аспекти функціонування офіційно-ділового стилю досліджено у статтях Б. Сокола, зокрема: «Мовний закон для народних та середніх шкіл у Галичині 1867 року та дискусії навколо нього (2016)»; «Руська (українська) мова в цісарсько-королівських місцевих урядах Східної Галичини» (2016); «Українська мова в галицьких народних школах за часів австро-угорської імперії» (2016);

«Вживання руської (української) мови на цісарсько-королівській державній залізниці Східної Галичини (2016); «Посол Вахнянин і питання врегулювання мовних відносин у Східній Галичині» (2016); «Правописні дискусії на з'їзді українських вчених» (2016); «Політичне товариство «Народна Рада» і питання функціонування української мови на ц. к. державних залізницях Східної Галичини» (2017); «Відстоювання прав української мови як урядової на всенародних вічах та зібраннях на території Східної Галичини під час Австро-Угорської монархії (2017), «Українська мова як урядова на засіданнях Галицького Сейму» (2018); «До питання про мову навчання у всеучилищах (університетах) на засіданні Галицького Сейму» (2018) тощо.

Аналіз проблем, порушених на з'їзді українських учених, які стосуються функціонування української мови в публічному житті галичан, подаємо вперше.

Мета статті – подати відомості про з'їзд українських учених, на якому розглядали питання функціонування української мови в публічному житті галицьких українців. Проаналізувати погляди українських учених на вживання української мови в урядах, судах та шкільництві.

Після повалення абсолютизму та політичної системи Метерлінга в березні 1848 року в усіх краях Австрійської держави, в тому числі й у Галичині, розпочався політичний та народний рух. Поляки 15 квітня 1848 року створили у Львові «Раду народову», яка займалася не тільки справами польського населення, але поширила свою роботу на всіх жителів Галичини. Це стурбувало українців, які вже почали проявляти ознаки окремішнього національного життя. Отже, коли 25 квітня 1848 року була видана Конституція, у параграфі 28 якої задекларовано дозвіл на зібрання, львівські українці з 2 травня 1848 року зійшлися до церкви Св. Юра і вирішили створити українську організацію під назвою «Руська народна рада». Головою організації обрали крилошанина Михайла Куземського. 15 травня у газеті «Зоря Галицька» надрукували відозву до українців Східної Галичини і програму з'їзду. Відозву підписали крилошанин Михайло Куземський, єпископ Григорій Яхимович, письменник Іван Борискевич, священник Михайло Малиновський, а також 22 священники та 39 світських особи, серед яких було 15 урядників та 5 львівських міщан [1, с. 1].

«Головна Руська Рада» визначає основні засади своєї діяльності: «Будемо розвивати и вносити народність нашу во всѣхъ еи частехъ: выдосконаленьемъ языка нашего, запровадженъемъ его въ школахъ низшихъ и высшихъ, выдаванъемъ писъмъ часовыхъ, утримованъемъ кореспонденцій съ письменными такъ нашими якъ инными до щепу славянського належачими, розширеньемъ добрыхъ и ужиточныхъ книжокъ въ языкѣ рускомъ, и усиленнымъ старанъемъ впровадити и на рѣвни поставити языкъ нашъ зъ инными въ урядахъ публичныхъ и т. д.)» [1, с.1-2].

Відповідно до тої відозви серед членів «Руської народної ради» виникла ідея створити окреме товариство «Галицько-руську матицю» на зразок тих, які були зорганізовані серед інших народностей Австрійської держави, зокрема у чехів, сербів тощо. Найбільше зусиль для створення цього товариства доклали львівські міщани Лев Сосновський та Іван Гуркевич. Останній підготував статут «Галицько-руської матиці» і подав його на засідання Головної руської ради. 16 червня 1848 року було оголошено про заснування «Галицько-руської матиці».

Окрім створення науково-просвітнього товариства, виникла потреба запросити до Львова на зібрання усіх українських письменників і прихильників народної освіти. Ініціаторами такого зібрання виступили о. Іван Борискевич і письменник, священник зі Славська Микола Устиянович. Уже в липні М. Устиянович звернувся з пропозицією скликати таке зібрання. Але «Головна Руська рада» «середь глоты розличныхъ політичныхъ дѣль» не звернула увагу на це питання. М. Устиянович вимушений був 15 серпня нагадати «Головній Руській Раді» про свою пропозицію. Зокрема, в листі він аргументує, над якими питаннями варто було би працювати, а саме: І. «Ци нашъ рускій языкъ въ дальшѣмъ своимъ розвою при вліянью Россійского, Польського и Церковного питомства въ своєї барвѣ и духу

на самоистный выобразити ся подолає и якои бы дороги належало ся державти, абы въ єдень зъ выжъ реченыхъ языкѡвъ не перестроивъ ся? II. Задля выказанія такой дороги здає ся Грамматика порѡвнающая доконечено потребна быти. Кому бы изжаніє еи припоручити?» [1, с. 1-2].

Власне завданням з'їзду буде: «Оустановити длѢ жъзыка нашего однаки формы, а длѢ письма нашего пріймити найстосовнѢйшѡ писовню; высвѣтити рѡжницю мовы нашої ѡдѢ жъзыка старословѢнського, такоже ѡдѢ російского и ѡдѢ польского» [2, с. 1].

Зусиллями Івана Борискевича «Головна Руська Рада» позитивно вирішила повторне подання М. Устияновича і створила комісію для підготовки з'їзду українських учених. 5 вересня в газеті «Зоря Галицька» надрукували запрошення і призначили з'їзд на 19 жовтня. Запрошення підписали, окрім І. Борискевича та М. Устияновича ще чотири світських українці та три львівських священники. Окрім того, оголосили також і програму з'їзду [1, с. 2].

19 жовтня, як і було призначено, з'їхалися до Львова українські вчені та прихильники народної освіти. Отже, з'їзд розпочався, хоч і не без трудношів та перешкод. Про ці перешкоди писав Я. Головацький: «Такъ званий Соборъ рускій (звѣстна польско-руска партія для противдѣланья Рускѡй радѣ народнѡй) и польски ворохобники рѡзнымъ способомъ и навѣтъ насильствомъ хотѣли перешкодити зѡбраню рускихъ ученыхъ. Такъ (лже) рускій Соборъ казавъ кѡлька днѣвъ передъ зѣздомъ великими буквами на найбільшѡмъ паперѣ выдруковати найчорнѢйшу клевету на найчестнѢйшихъ Русинѡвъ, займаючихъ ся рускою справою; потѡмъ до зѡбранныхъ ученыхъ присылавъ застаршаючѡ дописы, а ворохобники польскѡ грозили оружнымъ нападомъ и насильнымъ розѡгннемъ зѣзду ученыхъ, що може и було бы наступило, коли бы правительство, довѣдавши ся о тѡмъ, не поставили було для охорони ученыхъ оденъ баталіонъ войска, пѡдъ котрого охорогою о перше засѣданє вѡдбувало ся» [5].

Відкрив з'їзд голова Руської Матиці крилошанин М. Куземський привітною промовою, у якій згадав про занепад Русі, витіснення української мови під селянську стріху, усунення української мови зі шкіл та урядів, а також вказав на потреби українського населення: потребу освіти рідною мовою, необхідність друкувати народною мовою книжки.

Після нього виступив М. Устиянович і, зокрема, про мову сказав так: «Языкъ рускій – то стобарная цвѣтка, возникша зъ мягенькой груди найчувствеинѢйшой дочки Славы. Хто-жь въ Славянщинѣ не знає мовы той святой Руси, той бесѣды сердца, того наповидного ласканя, которымъ мати перше дитя своєи милости любує, той красавой пѣсоньки, якую ластѡвка пѡдъ стрѣхою щєбече! Хто не знає барвы, цвѣту и нонѣ той лытороти золотобережной Украины! На славянскѡмъ выросла она сердцю и всякими цвѣтами приоздобила ю красавая мати. Всякѡ чувства душѣ и ума появы преодолѣває она золотими точками. Ажь хочемъ галюбовати ся еи принадами милости, пѡйдѣмъ до Основняненка Марусѣ; ажь жєлаємъ надивити ся ненагляднмъ еи барвѣ красотамъ, вержмл око на его всходъ сонця. Ажь хочемъ узброити ся въ крѣпость, послухаймо громкого Шевченка; ажь розвеселити ся и попустовати, возъмѣмъ Котляревського. Ажь на послѣдокъ статочного образа хочемъ, прочитаймо оденъ тѡлько короткѡй уступъ зъ Переквичика пѡдъ назвою Бандуристь, черезъ незабвенного нашего Шашкевича написаный. А сли бы сѣмо не пожалували потрубити ся до пѣснѡй народа, до той коморы природныхъ народныхъ гадокъ,

знайшли бы-сьмо не одну звѣздку, котра бы славу найкрасшому письменникови кожного народа принесла» [3, с. 1-2].

Відкинувши можливий закид, що українська мова не має абстрактних слів («абстактѡвъ»), указуючи на багатство церковно-української мови, бачить доповідач «величественную будущину для руского языка». «Але грѣхомъ и великою злобою було бы не спѡзнати заданя doby. Отже, тому заданю посвятѣмъ всѣ наші силы!» [3, с. 1].

Наступного дня розпочалася робота в секціях. Замість запланованих дев'яти секцій, було лише вісім, оскільки секції сьому «управи української мови» та восьму «управи української літератури як давньої, так і сучасної», об'єднали в одну. Робота секцій була спланована так, що кожне засідання розпочиналося в різний час. Це давало змогу учасникам з'їду брати участь у роботі кількох секцій. Найбільше з усіх секцій засідала секція української мови та літератури, засідання якої відбувалися щодня. Кожна секція вибрала голову та секретаря.

У першій секції «Богослов'я» головою був Іоан Бохенський. Секція обговорювала такі питання:

а) дотеперішня система науки богослов'я не є достатньою для ґрунтовної підготовки кандидатів духовного стану, оскільки не ознайомлює їх детально з цілим Святим Письмом;

б) усі богословські предмети повинні викладати з початком нового навчального року українською мовою. Українські професори Левицький та Геровський висловили згоду вчити богословів українською мовою;

в) для світських осіб видати молитовник, у якому молитви «Царю небесний», «Пресвятая Троице», «Отчешаш», «Вірую», «Богородице-Діво» і «Псалми» мають бути церковнослов'янською мовою, а всі інші – народною українською мовою. Укласти такий молитовник погодився доктор Гинилевич.

Друга секція, права, складалася тільки з львів'ян. Головою був обраний Юліан Лавровський, заступником голови Іван Константинович, секретарями Павло Максимович і Еміліан Ляникевич. Перші працювали над перекладом «Книги законѡвъ гражданскихъ», а також були членами міністерської комісії, яку створили для перекладу тих законів. Ю. Лавровський переклав цивільний кодекс, а І. Константинович – карний (кримінальний).

Третя секція «Любомудрія і наук природи». Головою був Іоан Гарасевич.

Секція ухвалила:

а) кожен народ може досягнути найвищого ступеня освіти, особливо через філософію («любомудріє»), отже, і український народ потребує філософії як окремої науки;

б) філософія і науки природи мають викладати українською мовою. Що це є можливим, доказував Я. Головацький поданням рукописів давніх українських викладів логіки і метафізики у Львівському університеті в 1786-1808 роках. Між іншим, члени цієї секції власним коштом спровадили з Росії найновіші книжки з філософії, математики та фізики;

в) треба конче видати окремий український календар, почавши від 1848 року.

У четвертій секції, історія та географія, головою був А. Петрушевич, секретарями Іван Борецький і Рудольф Мох. А. Петрушевича уклав детальну програму, в котрій вказав на «тѣсну звязь, яка насъ до половины 14-ого вѣка сполучала зъ однокровными и одновѣрными нашими братьями», і на поступове наше відчуження, спочатку політичне, потім релігійне, від іншої Русі через все наше «Ляхолѣтіє» та на майже «совершенное преобразование наше щодо истянного руского характера, пѡдъ сильнымъ вліяніємъ запада».

Ця секція обговорила програму й прийняла ту частину, в якій закликали шанувальників української історії ретельно збирати українські історичні пам'ятки, літописи, грамоти, записи, листи, написи, короткі записки в церковних книжках, написи по церквах, на гробових каміннях, давні монети, казки, пісні тощо.

Окрім того, комісія ухвалила:

а) пропозицію М. Куземського укласти якнайшвидше коротку історію Русі для науки народу у школах;

б) пропозицію отця М. Саневідського засновувати окружні слов'яноукраїнські читальні. До речі, сам ініціатор ідеї заснував таку читальню у 1849 році.

П'ята секція розглядала проблеми шкільництва. Головою був Йосиф Левицький, заступником Антон Добрянський, секретарями Йосафат Кобринський і Стефан Химинський.

Секція прийняла такі постулати:

1) визнавши факт, що українські школи від 1815 року мали невеликий поступ, члени комісії обґрунтували причини такої ситуації.

а) українці не мали ані відповідних засобів для підготовки вчителів, ані шкільних приміщень, а відповідно, і вчителів здібних для навчання української молоді.

б) переселення на інші території, погане матеріальне забезпечення, необхідність працювати на власному господарстві призвело до того, що українські священники втратили народний дух і поступово відчужувалися від школи;

в) відсутність необхідної кількості підручників українською мовою. Через те українська молодь не вивчала предметів, які би проносили їй користь у майбутньому житті;

г) місцеві дідачі ставили перешкоди навчанню українською мовою;

2) Руська Рада повинна вибрати в кожному окрузі хоча б чотирьох контролерів українського походження, які добре б знали українську мову, і доручити їм дбати про успіхи української освіти. Ці особи повинні контролювати зміст навчання в кожному селі та місті;

3) члени секції наголосили, що є замало написаних українською мовою для народних шкіл підручників, букварів та катехізисів. Отже, необхідно підготувати такі книжки: а) Буквар як українською народною мовою, так і церковною; б) Катехізис малий та великий; в) Граматику, коротку і велику, українською народною мовою та церковною мовою; г) Читанку («книга для чтенія») (до речі, така читанка була укладена К. Блоньським і надрукована у Відні); д) Рахунки; е) Євангелію та Апостоли на тиждень і свята; ж) Біблійні повісті; з) Коротку географію та історію українського народу; и) Коротку економію або господарство і технологію; і) Коротке право громадянське;

4) одногосно сконстатовано, що переважна більшість українських підручників для гімназій уже виготовлені в рукописах, а також українці мають значну кількість підготовлених вчителів [4, с. 1-2].

Обговорювали також і метод науки читання, а саме: при складанні слів вживати давні назви кириличних букв (азь, буки, вѣди тощо) чи називати букви відповідно до звучання. Вирішили використовувати останню методу як легшу, однак зауважили, що молодь повинна знати і давні назви букв. При цьому постало запитання, що робити з ъ-омь: чи ця буква потрібна. О. Мох вимагав усунути її, але після довгих дебатів перемогла думка голови о. Й. Левицького, щоб буква ъ «яко неопреодолимый забытокъ предкѣвъ нашихъ и надалѣ позостала, а понеже ъ въ церковныхъ книгахъ великую ролю граеть и молодѣжь ътъ шкѣльныхъ книгъ къ читанію церковныхъ есть въ найближшѣмъ стосунку, для того въ жаденъ спосѣбъ не можна ъ въ писанію оставляти» [5, LXXXVIII].

Зрештою, член комісії о. М. Саневідський запропонував план навчання в українських гімназіях. Відповідно до цього плану, окрім грецької та латинської мов, необхідно було вивчати й інші європейські мови, а саме: у першому класі церковну мову, у другому – великоруську, у третьому – чеську та французьку, у четвертому – порівняння слов'янських мов та англійської мови. У п'ятому та шостому класі необхідно викладати слов'янську літературу на переміну з іншоєвропейською класикою. Географія та історія мали би зачинатися від «Малоруси».

Було рекомендовано призначити для кожної дисципліни окремого вчителя. Однак секція не ухвалила цього плану і він так і залишився лише проектом священника М. Саневідського [4, с. 2].

У шостій секції для господарства головою був Лев Трещаковський, заступником голови Іван Борискевич, секретарем Йосафат Кобринський.

Оскільки фінансово створювати окремий журнал, присвячений потребам господарства українською мовою, було заважко, то вирішили збільшити на піваркуша обсяг «Зорі Галицької» і друкувати там статті про селянське господарство. Учасники секції акцентували увагу на трьох українських книжках з господарської тематики, а саме: «О гною 1848» Й. Кобринського, «Руководство къ садовництву 1844» М. Гавришкевича та «О садженю тютюну» [6, с. 2].

Як було уже сказано, найважливішими були засідання секцій *сьомої* та *восьмої* «управи языка руского и словесности руской». Головою був Яків Головацький, заступником голови Йосиф Лозинський, секретарями Михайло Косак і Михайло Ільницький.

Ця секція мала виконати основне завдання з'їзду, поставлене в запрошенні на першому місці: унормувати українську мову та правопис.

Програму секції уклав о. Іван Жуковський. Нарادي були довгі, думки висловлювали різні, часом навіть протилежні. Одні були за народну мову, якою вона живе в устах народу, другі радили прийняти старослов'янську мову як письмєнну. Так само було і з правописом та формами. Одні хотіли, щоб цілком притримуватися етимології, другі – щоб зберегти етимологію, але звернути увагу на народну вимову, відступаючи більше чи менше від етимології. Треті пропонували укласти зовсім новий правопис (мабуть, фонетичний) [8, с. 1].

Дев'ята секція розглядала питання старослов'янської літератури. Головою був Лев Сосновський, заступником голови Стефан Семаш, секретарем – богослов Василь Ковальський. На засіданні з програмою виступив Стефан Семаш. Як палкий прихильник старослов'янської мови, доповідач пропонував зробити її «учебною и письменною». Його підтримували і деякі інші учасники засідання, висловлюючи думку впровадити старослов'янську мову в українському письменстві. Правда, вони визнавали, що хоча «зъ початку буде трудно, але по неякъмъ часѣ́ буде возможно до него ся привычаити». На підтримку впровадження старослов'янської мови зачитали навіть петицію львівських парафіян, щоб їхніх дітей навчали старослав'янською мовою, однак члени комісії висловилися за народну мову.

Разом із тим було вирішено зробити старослов'янську мову доступною і зрозумілою для населення. Тому поступила пропозиція укласти граматику та словник старослов'янської мови. Граматику погодився підготувати А. Добрянський. А щодо укладання словника, то думки учасників секції розділилися. Проти укладання виступив М. Куземський, мотивуючи це тим, що такий словник не матиме попиту серед населення. Але йому заперечив Й. Левицький, наголосивши, що «кождый правого духа обыватель повиненъ такой словарь набути». Відтак одинадцять членів розділили працю над словником між собою.

Далі було ухвалено:

а) підготувати церковнослов'янською мовою «Книгу ко чтенію» і доручили таку працю Й. Лозинському та С. Семашеві;

б) пропозицію С. Семаша щодо виготовлення великого та малого катехізису члени комісії відхилили, оскільки, М. Куземський наголосив, що в нижчих школах наука має відбуватися народною мовою.

Далі в програмі засідань тої секції зазначено: «Книгъ касающихся дѣписи, исторіи, земплєписи, естествословья, любу мудрїя, чадовоспитанїя, земледѣльчества, зодчества, скотоводства, пчеловодства, домостроительства и иныхъ учебныхъ предметѡвъ узнана є потреба, виготовленье таковыхъ же, аще буде случай, оставляется въ пожаданію. На запитанье, кто бы мавъ въ тыхъ то учебныхъ предметахъ обучати, згодилося и собраніе, абы новїи престолы учебнїи не творити, але языка руского професоръ має на себе выкладъ тыхъ то предметѡвъ прїяти» [7, с. 1-2].

Після закінчення роботи секцій відбулося ще три спільних зібрання.

На другому подано до відома, що Денис Зубрицький виготовляє староукраїнську хрестоматію. Після того Яків Головацький зачитав свою «Розправу о языкѣ́ рускомъ». Прочитали також і листа від так званого «Собору руского», щоб йому з'їзд українських

вчених оголосив свою мету та напрямки, аби той Собор міг до них приєднатися. Вирішили відписати й сказали, що наміром українців є свої народні права утримати, а також розбудовувати українську освіту [7, с. 2].

На третьому засіданні було ухвалено, на пропозицію І. Борискевича, створити «Общество просвѣщенія народного». Кожна секція вибрала до того товариства по двох членів. Це товариство мало очолити «Галицько-руську Матицю». Головою товариства був обраний Михайло Куземський, заступниками Іван Борискевич і Юліан Лавровський, секретарями Іван Жуковський та Михайло Малиновський.

На четвертому засіданні з короткою промовою виступив М. Куземський. Наголосивши на важливості з'їзду і на прийнятих рішеннях для освіти українського народу, він сказав: «Закидали намъ, що не маємо свѣтлыхъ мужѣвъ, так званої інтелігенції. Прийдѣть супротивники, увидѣте и завстыдайте ся! Покажѣть намъ мужѣвъ зъ межи своїхъ, котримъ бы нашѣ ...не дорѣвняли. Закидали намъ, що мова наша ще не оброблена а протю и неспособна, щобъ въ нѣй вже теперъ высшіи науки преопдавати. О нехай бы пришли були и послушали нашего Моха и Головацкого, якъ крѣпко и сильно, нашего Устіяновича, якъ красенько до серця провавялли и найнѣжнѣйшіи чувства найзвучнѣйшими, мягонькими и солоденкими словами оглашали! Скажѣть, где Русинъ ся своєї мовы учивъ? чи були яки школы? були може якѣ академіи руски? О нѣ, мати єго рѣзенька вчила, тому такъ солоденько говорить... Але мы не знали навѣть самѣ, що маємо, а то було наше нещастею... Отже коли-сьмо нашѣ сили познали и упорядкували, працѣ подѣлили и зъ меже насъ зарядъ зыбрали, то сподѣвати ся, що при спѣльнѣмъ дѣланю нашъ рускій нарѣдъ займе въ родинѣ людей европейскихъ приналежне мѣстце... Хотъ насъ дѣлять горы и рѣки, але лучить насъ одно имя руске, лучить насъ одна любовъ до вѣтчине, бо всѣхъ насъ руска мати родила и руска земля кормила».

Після того виступало ще багато український вчених. Серед них був і Йосиф Левицький, автор першої української граматики.

Він висловив задоволення від зібрання українських учених, на яке довго «28 лѣтъ чекавъ та щодень въздыхавъ». Далі загадав про долю української мови, яка стала мовою упослідженого українського народу. Й. Левицький наголошує, що ніхто в тих часах не мав відваги написати прохання до уряду чи Консистерії по-українськи. Й. Левицький також постраждав за те, що провадив метрики українською мовою, і був змушений виправдовуватися перед міністерством. Жоден священник, який знав українську мову, не отримував з Консистерії розпорядження чи інші документи українською мовою. Ті розпорядження були різними чужими мовами (польською чи німецькою – Б С), але не українською. Навіть особи, які готувалися отримати священний стан, мусили перед висвяченням вчитися читати, окрім того, у них практично не було часу навчитися добре розуміти церковні книги.

Далі згадав учених українців, які добре знали українську мову й робили все для її розвитку. Першим був крилошанини Іван Лавровський з Перемишля, другим Іван Могильницький, який розпочав укладати перші шкільні книжки для українського народу і створив «общество вченихъ» у Перемишлі, а також написав граматику галицько-української мови. Але їхні діяння не охопили широкого кола. Кирило Блонський, прибувши до Відня в 1822 році, щоб вивчати теологію, переклав з Й. Левицьким з німецької мови «Домоболіє проклятыхъ». На жаль, констатує доповідач, більше охочих працювати на полі українства не було. Правда, згодом почало воскресати українське слово, завдяки діяльності М. Шашкевича, І. Вагилевича, М. Устіяновича, А. Моха, Я. Головацького.

Потім від імені перемишльських українців слово взяв Йосиф Лозинський. Він сказав: «Мы доконали дѣло по силахъ нашихъ, а хоть найдуть ся люде, що о нашѣй учености може не дуже лестный судъ выдадутъ, то мы ся тымъ не зражуймо: мы довольнѣи и мѣсячкомъ, сли намъ еще не засвѣтило ясне сонце» [7, с. 1-2].

Отримавши завдяки Конституції право на зібрання та створення громадських організацій, українське населення Східної Галичини виступило із зверненням до жителів зібратися на з'їзд українських вчених. Це було перше наукове зібрання, на якому вирішили розглянути питання функціонування української мови в усіх сферах публічного життя українців. З'їзд відбувався, незважаючи на перешкоди поляків, які намагалися його скасувати. На з'їзді було прийнято багато ухвал, відповідно до яких українська мова повинна була стати рівноправною з польською мовою на території Східної Галичини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зъѣздъ рускихъ ученыхъ у Львовѣ въ 1848-ѣмъ роцѣ I // Діло 5 (17) жовтня 1898. – Ч. 221. – С. 1–2.
2. Запрошенє ученыхъ рускихъ на зъѣздъ до Львова // Зоря Галицка 5 вересня 1848. – Ч. 17. – С. 1.
3. Зъѣздъ рускихъ ученыхъ у Львовѣ въ 1848-ѣмъ роцѣ II // Діло 8 (20) жовтня 1898. – Ч. 223. – С. 1–2.
4. Зъѣздъ рускихъ ученыхъ у Львовѣ въ 1848-ѣмъ роцѣ III // Діло 8 (20) жовтня 1898. – Ч. 224. – С. 1–2.
5. Истоическій очеркъ основаніА Галицко-рускои Матицѣ и справозданє первного собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія / Составлено Яковомъ Головацкимъ. – Львів, 1850. – 111 с.
6. Зъѣздъ рускихъ ученыхъ у Львовѣ въ 1848-ѣмъ роцѣ IV // Діло 10 (22) жовтня 1898. – Ч. 226. – С. 1–2.
7. Зъѣздъ рускихъ ученыхъ у Львовѣ въ 1848-ѣмъ роцѣ V // Діло. 12 (24) жовтня 1898. – Ч. 227. – С. 1–2.
8. Сокіл Б. Правописні дискусії на з'їзді українських вчених / Б. Сокіл. – Мандрівець. – Т., 2016. – № 1 (121). – С. 63–71.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2018 р.

Олена Штонь
(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)

РОЗВИТОК СЕМАНТИКИ БАГАТОЗНАЧНИХ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ, УТВОРЕНИХ ВІД ІМЕННИКІВ – НАЗВ ОСІБ ЗА СТАТТЮ, ВІКОМ, РОДИННИМИ ТА ІНШИМИ СТОСУНКАМИ

У статті описано напрями розвитку в художньому мовленні семантики багатозначних відносних прикметників, утворених від іменників – назв осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками. Визначено, що конотативні якісні значення у їхній семантичній структурі найчастіше виникають на основі переносів за власне раціональними емоційними ознаками та ознаками, що стосуються рис характеру й особливостей поведінки живих істот, оскільки саме ці ознаки є суттєвими у значеннях твірних іменників таких відносних прикметників.

Ключові слова: семантика, багатозначний відносний прикметник, назви осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками, переносне конотативне значення, художнє мовлення.

Елена Штонь. РАЗВИТИЕ СЕМАНТИКИ МНОГОЗНАЧНЫХ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, ОБРАЗОВАННЫХ ОТ ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ – НАЗВАНИЙ ЛИЦ ПО ПОЛУ, ВОЗРАСТУ, РОДСТВЕННЫМ И ДРУГИМ ОТНОШЕНИЯМ

В статье описаны направления развития в художественной речи семантики многозначных относительных прилагательных, образованных от имён существительных – названий лиц по полу, возрасту, родственным и другим отношениям. Определено, что коннотативные качественные значения в их семантической структуре наиболее часто возникают на основании переносов по собственно рациональным эмоциональным признакам и признакам, которые касаются черт характера и особенностей поведения живых существ, поскольку именно эти признаки являются существенными в значениях производных имён существительных таких относительных прилагательных.

Ключевые слова: семантика, многозначное относительное прилагательное, названия лиц по полу, возрасту, родственным и другим отношениям, переносное коннотативное значение, художественная речь.

Olena Shton. DEVELOPMENT OF THE SEMANTIC OF POLYSEMIC RELATIVE ADJECTIVES MADE FROM NOUNS- PERSONS TITLES BY GENDER, AGE, FAMILIES AND ANOTHER RELATIONSHIPS

The article is described different directions in fiction speech of semantic polysemic's relative adjectives, made from nouns- persons titles by gender, age, families and another relationships.

Defined, that connotative qualitative meanings in their semantic structure frequently appear on the stem of wrapping by individual rational emotional characteristics and characteristics which pertain features of character and behaviour of living beings, because only those features are very substantive in meanings of forming nouns of the adjectives.

Key words: semantic, polysemic relative adjectives, persons names by gender and age, families and othe relationships, connotative qualitative meanings, fiction speech.

В основі семантичного варіювання слова в художньому мовленні лежить здатність одних сем посилюватись, наголошуватись, а інших – затухати. Активізуватись можуть як логіко-предметні семи, що складають денотативне значення лексеми, так і емотивні, які стосуються конотативного значення [8, с.85]. Однією із причин багатозначності відносних прикметників (далі – ВП) є розвиток у їх структурі лексико-семантичних варіантів із вторинним якісним значенням, яке дослідники відносять до сфери конотації. Як зазначає

В. Виноградов, у всіх ВП «потенційно закладений відтінок якості, який часто розкривається й розвивається в серію самостійних значень» [2, с. 176].

Багатозначність прикметників була предметом вивчення польських лінгвістів школи В. Дорошевського. На матеріалі російської мови семантику відносних прикметників досліджували Ю. Апресян, Г. Бортник, Н. Донцу, О. Земська, Л. Іванова, С. Кім, Л. Сергєєва, Ж. Соколовська, Г. Уфимцева, Л. Ширіна, О. Шрам та ін. Вітчизняні мовознавці М. Білоус, В. Ірещук, А. Грищенко, О. Дзівак, М. Іщук, І. Кононенко, Т. Линник, А. Нестеренко, М. Степаненко, М. Тимченко, А. Шамота, О. Шевчук та ін. у своїх працях студіюють окремі питання словотвору та семантики прикметників української мови. Багатозначності відносних прикметників української мови присвячена наша монографія «Полісемія багатозначних відносних прикметників української мови: структурно-функціональний аспект», у якій визначено й описано семантичну організацію багатозначних відносних прикметників, типи семантичних зв'язків між лексико-семантичними варіантами (номінативними, узуально- та okazіонально-конотативними) у їх структурі, а також виявлено закономірності семантичного розвитку відносних прикметників різних тематичних груп у сучасній українській прозі [11].

Актуальність статті зумовлена потребою більш детального вивчення семантики багатозначних відносних прикметників (далі – БВП) окремих тематичних груп, зокрема БВП, утворених від іменників – назв осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками. Мета наукової розвідки – визначити й описати напрями розвитку переносних конотативних значень у їх семантичній структурі. Джерелом дослідження слугували прозові твори, що ввійшли до таких видань: Гончар Олесь. Твори в 6-ти томах. Київ: Дніпро, 1978. Т. 4. 566 с.; Загребельний П. А. Твори в 6-ти томах. Київ: Дніпро, 1979. Т. 4. 575 с.; Загребельний П. А. Твори в 6-ти томах. Київ: Дніпро, 1981. Т. 6. 559 с.; Стельмах М. П. Твори в 7-ми томах. Київ: Дніпро, 1983. Т. 4. 711 с.; Стельмах М. П. Твори в 7-ми томах. К.: Дніпро, 1983. Т. 5. 383 с.; Тютюнник Г. М. Вир: Роман. Київ: Радянський письменник, 1990. 512 с.; Шевчук В. О. Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. Київ: Радянський письменник, 1989. 470 с.; Яворівський В. О. Марія з полином у кінці століття: Роман. Київ: Радянський письменник, 1988. 262 с. Посилання на ілюстративний матеріал, взятий із цих видань, подаватимемо скорочено в дужках.

Попередньо зауважимо, що вивчення лексичної полісемії, як підкреслюють мовознавці, пов'язане з багатьма труднощами. Зарубіжні й українські вчені вказують на проблему нечіткості, семантичної невиразності та дифузності лексичного значення. Як зазначає В. Левицький, труднощі «... зумовлені тим, що семантика слова далеко не у всіх випадках може бути представлена у вигляді окремих, чітко виділених дискретних одиниць» [5, с.160]. Про «принцип дифузності значень багатозначного слова» йдеться у монографії Д. Шмельова [9, с. 95]. Л. Невідомська вважає, що «... суміщення різних значень тієї самої мовної одиниці, зокрема лексеми, у певному висловленні, тобто в спільному контексті їх реалізації, варто розглядати як консемію». Її дослідниця трактує як різну за характером контекстну «неоднозначність, часто двозначність слова, що виникає внаслідок одночасної реалізації, тобто суміщення, у висловленні певних значень полісема» [6, с.206].

Висловлені міркування стосуються специфіки переносних конотативних значень багатозначних відносних прикметників. Їх ідентифікація за допомогою якісних прикметників не завжди є можливою (перш за все це властиво переносам за формою та акустичними ознаками, а також okazіонально-конотативним значенням (далі – ОКЗ), що виникають у метонімічних та еліптичних сполученнях). Як уже згадувалося, іноді конотативні якісні значення відносних прикметників виникають на ґрунті комплексного переносу одночасно за кількома ознаками: «*Шкіра на його обличчі пергаментова, широкий ніс роздирив тонкі ніздрі, очі по-старечому голубі й вицвілі...*» (Шевчук, с. 200). У прикметника *пергаментовий* виникає значення на основі переносу за зоровою (колір) і дотиковою ознаками. Крім того, переносні значення відносних прикметників багатопланові: вони містять не тільки абстрактно-якісний елемент, але й емпіричний, тобто наочне, образне уявлення [4, с. 15–16; 7, с. 129–137].

Зауважимо, що конотативну семантику, яка здебільшого потенційно властива прикметникам, можна кваліфікувати як *узуальну*, якщо такі лексеми поєднуються із певним класом іменників і такі значення здебільшого фіксують відповідні словники. У Словнику

української мови в 11-ти томах (далі – СУМ) узуально-конотативні значення (далі – УКЗ) інтерпретуються по-різному: як переносне значення, відтінок значення, із помітками розм., ірон., зневажл., образно, за допомогою дефініцій – «властивий, притаманний тому, кого (що) називає твірний іменник», а також – «такий, як у, схожий, подібний до реалії, що названа твірним іменником». Щодо останніх, відношень «притаманності», В. Виноградов підкреслює: на базі конкретно-характерологічного номінативного значення (відносні прикметники вказують на ознаки реалії, що названа твірним іменником) розвивається якісно-та вказівно-характерологічне конотативне значення, якому передусім властивий синкретизм семантики [1, с. 167]. Це трапляється тоді, коли прикметники стосуються інших реалій, як, наприклад, у реченні: « – *Так в тебе ж, Софіє, нема синів, – хтось поправив удову. – Так у людей є, – сказала з такою материнською тугою, що Марко аж затремтів*» (Стельм., 4, с. 202). Визначення «такий, як у...» уможливають сприйняття у значенні ВП поряд з якісною ознакою порівняльно-образного фону, а також дозволяють лексикографічно зафіксувати складність і двоплановість таких УКЗ відносних прикметників. У мовленні ж характерологічна ознака («такий, як у Х») конкретизується, прикметник завжди виражає певну ознаку реалії, за якою предмет подібний до іншого (колір, звучання, форма тощо).

Враховуючи викладене вище, переносні конотативні значення відносних прикметників ми класифікуємо не на основі конкретного прояву переносної семантики, а залежно від ознак, за якими ті чи інші прикметники реалізують переносні значення.

Аналіз здійснюємо, спираючись на проведений О. Шраммом розподіл ознак на *емпіричні* та *раціональні*. Ті, «... що сприймаються органами чуття і усвідомлюються людиною внаслідок одноступеневої мислинневої операції зіставлення з «еталоном», – це емпіричні ознаки» [10, с. 21]. Серед них зорові, акустичні, дотикові тощо, залежно від органів чуття, які їх сприймають. «Ознаки, що не сприймаються органами чуття, а виникають на основі сприйнятих органами чуття ознак у результаті аналізу, зіставлення, умовиводів» [10, с. 22], – це раціональні ознаки. Вони поділяються на власне раціональні та оцінні. У свою чергу, власне раціональні – на такі, які розвиваються на основі переносів: а) за фізичними ознаками; б) за інтелектуальними ознаками; в) за емоційними ознаками; г) за ознаками, що відображають риси характеру особи та особливості поведінки живих істот; д) за ознаками, що передають властивості предметів, процесів, явищ тощо, які безпосередньо чуттєво не сприймаються.

Оцінні ознаки зазвичай накладаються на емпіричні або власне раціональні, що складають основу переносного конотативного значення, наприклад: «*Прошу не говорити зі мною в жандармському тоні*» (Тютюнник, с.113). *Жандармський* – «такий, як у жандарма – наказовий, безапеляційний» (із негативною оцінкою). Крім того, іноді одна і та ж ознака може сприйматися різними органами чуття, як-от ознака свіжості, стиглості. Тому під час визначення напрямків переносу за емпіричними чи раціональними ознаками виникають певні труднощі.

В українській прозі активно функціонують такі ВП, утворені від іменників – назв осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками, як: *баб'ячий, бабський, батьківський, братерський, братський, вдовиний, громадський, громадський, дитячий, дідівський, дівочий, дядьківський, жіночий, материнський, парубоцький, приятельський, сестринський, сирітський, сімейний, сусідський, товариський, хлопчачий, хлоп'ячий, чоловічий, юнацький*. Опишемо напрями розвитку конотативних значень у їх семантичних структурах.

Найбільш продуктивним, на нашу думку, є розширення семантичної структури таких лексем завдяки актуалізації в художньому мовленні конотативних значень, які виникають на основі переносів за раціональними ознаками, зокрема за емоційними, і за ознаками, що відображають риси характеру особи та особливості поведінки живих істот. І це зрозуміло, адже для твірних іменників вказаних вище ВП ці ознаки є найбільш суттєвими. Також зауважимо, що такі переноси невіддільні від переносів за емпіричними або іншими раціональними ознаками, адже існує давня традиція характеристики особливостей поведінки та вдачі осіб за допомогою опису їх зовнішності. Крім того, на ці значення завжди накладається оцінка.

Майже кожен із зазначених прикметників розвиває конотативне значення на основі переносів за емоційними ознаками, які накладаються на емпіричні: за формою, звучанням –

у ВП *баб'ячий, дідівський, жіночий, хлоп'ячий, чоловічий* та ін., на раціональну інтелектуальну – у лексем *дівочий, дитячий, жіночий, бабський* тощо чи характеризують особливості поведінки та вдачу людини – ВП *батьківський, братерський, материнський, сестринський, приятельський* і под. Проілюструємо такі слововживання: «*Маленький чернець, зігнутий в попереку, з малою клинцюватою борідкою і зморщеним хлоп'ячим лицем чатував над горицями*» (Шевчук, с. 42); «*Твій товариш геть молодий, його голос ще не набув чоловічої твердості*» (Загреб., 6, с. 463); «... ми дивилися на Київ, і видався він нам у нашій хлоп'ячій захопленості свіжою, здоровою, молодою дівчиною» (Загреб., 6, с. 364); «... майже хлоп'ячий його спалах легковажної ностальгії за рідним містом давно вже минувся...» (Загреб., 6, с. 276); «... і цей веселий шум (дощу) освіжив і обновив степ і людей і викликав у них дитячий радісний настрій» (Тютюнник, с. 79).

За ознаками, які відображають риси характеру особи та особливості поведінки живих істот, УКЗ розвивають лексеми: *братерський, дядьківський, материнський, батьківський, дитячий, людський, жіночий, хлоп'ячий, приятельський, парубоцький, товариський, чоловічий* та ін. Наведемо приклади: «*В ці хвилини він жив усмак, торжество робило його добрішим, він випромінював стільки теплої чоловічої ніжності, що встояти перед нею не могли навіть затяті реалісти й скептики жіночої статі*» (Явор., с. 108); «...директор часто любив ризикувати (було в його натурі щось хлоп'яче і прямодушне, вмів він у простенькій, навіть цілковито «округлій ситуації» нажити собі ворогів...)» (Явор., с. 78); «– Так в тебе ж, Софіє, нема синів, – хтось поправив удову – Так у людей є, – сказала з такою материнською тугою, що Марко аж затремтів» (Стельм., 4, с. 202).

Рідше наптрапляємо на переноси за фізичними та інтелектуальними ознаками. Виступаючи на перший план у значеннях ВП *дитячий, дівочий, дядьківський, хлоп'ячий, жіночий*, у художньому тексті ці лексеми також характеризують особливості поведінки і вдачі людини. Наведемо приклади: «*То вченим величаєш, то докоряєш дитячим розумом*» (Стельм., 4, с. 147); «*Твій товариш геть молодий. Його голос ще не набув чоловічої твердості*» (Загреб., 6, с. 463); «... тут безліч тонкої роботи, яка вимагає чисто жіночої чутливості й терплячості» (Загреб., 6, с. 181). Подібні висновки робить Л. Донецьких, підкреслюючи, що такий тип виникнення якісних значень ВП широко представлений у мові тематичними групами «родинні зв'язки», «стать», «вік»; часто він може охоплювати також тематичні групи зі значенням особи за професією, національністю, етнічними та іншими характеристиками [3, с. 98].

Такий синкретизм, дифузність, багатоплановість проаналізованих нами значень БВП пояснюються тим, що, як відомо, емоції, інтелект, фізичні якості людини є взаємопов'язаними та взаємозумовленими. Оцінка, що супроводжує такі значення, може класифікуватися за ознаками: натуральності – ненатуральності, відповідності – невідповідності природній, соціальній та іншим функціям; інтелектуально-оцінними; оцінно-емоційними; оцінно-етичними; оцінно-естетичними; оцінно-прагматичними. На перший план вона виступає нечасто. Лише у відносних прикметниках *жіночий, дядьківський, людський, хлоп'ячий, чоловічий* перш за все актуалізується прагматичне оцінне значення, а вже потім – характеристика за фізичними, інтелектуальними чи емоційними ознаками. Наведемо приклади: «...декотрі з дівчат у медучилищі, коли про когось із хлопців хотіли висловитись зневажливо, вживали саме цю формулу: «А, вайло, є в ньому щось дядьківське...» (Гонч., 6, с. 88); «Коли б знав майор про його знайомство з Єленою... То й що? А може, не надав би майор ніякого значення хлоп'ячим почуттям, бо хіба ж не знає, що для Яковенка обов'язок – передусім!» (Загреб., 6, с. 46).

Інші напрями виникнення якісних значень для аналізованих прикметників або не характерні взагалі, або дуже малочисельні. Це передусім стосується переносів за емпіричними ознаками. Деякі з них, зокрема переноси за нюховими та смаковими ознаками, у структурі аналізованих БВП не зафіксовані, як і переноси за зоровими ознаками кольору та розміру.

За зоровими ознаками, пов'язаними із формою й обрисами, виникають переносні конотативні значення окремих відносних прикметників, якщо контекст актуалізує у твірних іменників таку ознаку, як, наприклад, у реченнях: «*Вона теж поставила відро і теж подала*

свою широку, **чоловічу** руку, і очі її розчулено заблищали» (Тютюнник, с. 147); «... вечір напатлував над хатами **парубоцькі** чуби димів» (Стельм., 5, с. 66).

Зрідка у складі комплексних переносів ВП можуть розвивати конотативні значення за акустичними ознаками, вказуючи не тільки на наявність чи відсутність звуку та його особливості (тембр, силу, висоту тощо), а також стосовно особи передаючи особливості її характеру, поведінки та емоцій. Наведемо приклади: «Твій товариш геть молодий, його голос ще не набув **чоловічої** твердості» (Загреб., 6, с. 463); «Щось ласкаве і первозданно чисте було в його (бурчака) нерівному голосі, у відтінках **дівочої** м'якості і **хлоп'ячого** заповзяття» (Стельм., 4, с. 288).

У прикметника **чоловічий** може виникати УКЗ на основі комплексного переносу за тактильною ознакою шорсткості та за ознакою твердості (ознака, яка сприймається за допомогою м'язового напруження): «Андрій відчув руку, міцну, шершаву, **чоловічу** руку, руку солдата» (Стельм., 5, с. 21).

Підсумовуючи описані факти щодо розвитку в художньому мовленні семантики відносних прикметників, утворених від іменників – назв осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками, констатуємо: конотативні якісні значення в їхній семантичній структурі найчастіше виникають на основі переносів за власне раціональними емоційними ознаками і ознаками, що стосуються рис характеру й особливостей поведінки живих істот, оскільки саме такі ознаки є суттєвими у значеннях твірних іменників цих ВП; такі конотативні значення багатопланові, дифузні, емоційно-оцінні, виникають на основі комплексних переносів, коли одночасно актуалізуються якась зовнішня (форма, обриси, звучання) і внутрішня ознаки (емоційний стан, риси характеру, особливості інтелекту тощо). Перспективним вважаємо ґрунтовне вивчення семантики відносних прикметників інших тематичних груп у художньому мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Избр. труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 162–189.
2. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): учебн. пособие для вузов / В. Виноградов / отв. ред. Г. А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
3. Донецких Л. И. Реализация эстетических возможностей имен прилагательных в тексте художественных произведений / Л. И. Донецких. – Кишинев: Шатица, 1980. – 160 с.
4. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение / С. Д. Кацнельсон. – М.–Л.: Наука, 1965. – 11 с.
5. Левицкий В. В. Семасиология / В. В. Левицкий. – Винница: НОВА КНИГА, 2006. – 512 с.
6. Невідомська Л. М. Імплицитність: мовносистемний аспект: монографія / Л. М. Невідомська. – Харків: Ранок-НТ, 2012. – 416 с.
7. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значений слова И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1979. – 156 с.
8. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – Воронеж: ВГУ, 1987. – 192 с.
9. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на мат. русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
10. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на мат. современного русского языка) / А. Н. Шрамм. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.
11. Штонь О. Полісемія відносних прикметників української мови: структурно-функціональний аспект / О. Штонь. – Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2018. – 259 p.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2018 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Буда Володимир – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Вишневська Галина – кандидат філологічних наук, ст. лаборант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, викладач Галицького коледжу імені імені В'ячеслава Чорновола.

Вільчинська Тетяна – доктор філологічних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Галецький Зигмунд – доктор філологічних наук, викладач Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

Гапон Леся – кандидат філологічних наук, Тернопільський комунальний методичний центр науково-освітніх інновацій та моніторингу.

Карагодін Роман – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.

Лебедева Ганна – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мединська Олеся – кандидат філологічних наук, викладач Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Мелещенко Віра – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Новосад Юлія – викладач Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Пишина Наталія – кандидат філологічних наук, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Свистун Ніна – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Синоруб Галина – кандидат наук із соціальних комунікацій, викладач Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Сокіл Богдан – кандидат філологічних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка.

Черній Людмила – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Штонь Олена – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукове видання

Наукові записки
Тернопільського національного
педагогічного університету.
Серія: Мовознавство

Друкується українською мовою

Підписано до друку 27.12.2018.
Формат 60x 84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.
Умов.-друк. арк. 10,23. Обл.-вид. арк 7,27.
Тираж 100 примірників. Замовлення № 11/18/1-9.

Видавець та виготувач:
ФОП Осадца Ю.В.
м. Тернопіль, вул. Винниченка, 9/7
тел. (0352) 40-08-12 (0352) 40-00-63, (097) 988-53-23

[прінт • копі • центр]

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*